

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Ajaloo ja arheoloogia instituut

Kadri Tael

1919. aasta maareform Vana-Põltsamaa vallas

Magistritöö

Juhendaja: professor Tiit Rosenberg

Tartu 2013

Sisukord

Sissejuhatus	4
---------------------------	---

1. Põltsamaa kihelkonna maasuhted enne maareformi

1.1. Lühiülevaade Viljandimaa Põltsamaa kihelkonnast	14
1.2. Maasuhete muutumine 19. sajandil	17
1.3. Maasuhted Vana-Põltsamaa vallas 19. sajandi II poolel	21
1.4. Maasuhete muutumine 20. sajandi algul	23

2. Maareform Eestis

2.1. Maasuhete radikaliseerumine 1917 - 1919	26
2.2. Maareformi eel	28
2.3. Maareformi seadusandlus ja üldiseloostus	32

3. Maareformi algaastad Viljandimaal

3.1. Maareformi algjärg maakonnas	37
3.2. Maareformi algjärg Põltsamaa kihelkonnas	40

4. Reformi korraldus Vana-Põltsamaa vallas

4.1. Maa ümberkorraldus	45
4.2. Maasoovijad ja -saajad	50
4.3. Riigirenditalude korraldamine	53

5. Muudest reformitoimingutest Vana-Põltsamaa vallas

5.1. Vana-Põltsamaa peamõis ja Kuningamäe karjamõis hoolekande all	55
5.2. Hoonete ja inventari ümberjaotamine	57
5.3. Võõrandamise edasine käik ja hüvitised	60

Kokkuvõte	64
Allikad ja kasutatud kirjandus	68
Lühendid ja vanad mõõtühikud	73
Kaardi- ja pildiloend	74
<i>Summary</i>	75
 Lisad	
Lisa 1. Kaart ja pildid	78
Lisa 2. Põltsamaa kihelkonna mõisad	81
Lisa 3. Maavaldus Põltsamaa kihelkonnas enne maareformi	82
Lisa 4. Vana-Põltsamaa valla maasaajate nimekiri ja kinnitatud krundinumbrid 2. aprillil 1921	83
Lisa 5. Vana-Põltsamaa valla ja Viljandimaa 1925. ja 1929. aasta põllumajandusliku üleskirjutuse andmed	84
 Lihtlitsents	 85

Sissejuhatus

Teema valiku põhjendus

Lapsepõlves kuulnud jutukäigus väljahõigatud koha- ja talunimed jäid mällu, ent tühjade ja tundmatute nimedena. Kuigi neil oli eriline kõla ja kohatine meeldejäävus, ei kõnetanud need mind. Raske oli suhestuda minevikuga, oma kodukoha ajaloo, mis kohati tundus olevat nii kaugel ja samas külvas segadust veelgi juurde erinevate osapoolte ja vaatenurkade paljususe. Kuid jäi soov aduda ühe koha asustust, inimesi, minevikku ja sündmusi.

Ühest väikesest referaadist piisas, et hakata sügavamalt uurima Põltsamaad. Referaadi lihtsa pealkirja „Üks talu, üks mõis“ taga oli palju enamat ja sügavamalt, töö käigus tuli uurida oma perekonna ühe osapoole ajalugu – juuri, võimalikke elupaiku, talukohti ja nende pärimise lugusid. Arhiivimaterjali süvenedes hakkas uuritav lugu üha enam lahti rulluma ning sellega ka üha uusi küsimusi esitama.

Põltsamaad saab seostada kui asula, alevi, linna või veel suurema üksusena – kihelkonnana, aga ka veelgi suurema piirkonnana, mille juured ulatuvad muinasaja Kesk-Eesti väikemaakondadeni. Värvikad isiksused ja sündmusterohke ajalugu ilmestavad tänapäevalgi seda piirkonda ning selle keskust, Põltsamaa linna.

Ühelt poolt on teada-tuntud Põltsamaa visuaalne kuvand – linnus, mille osa kujundati hiljem ümber renessanss- ja rokokoo stiilis lossiks ning selle lisandina Eestis ainulaadse kujunemislooga kirik. Otse üle jõe asetseb Uue-Põltsamaa mõis, milline olukord visualiseerib Põltsamaa minevikus nii olulist rolli mänginud omapärast kaheks jagunemist. Põltsamaa jõgi ääristamas roheline rühkuvaid rohkeid saari ja veel praegugi

maastikus loetavaid mõisaparke. Õitsev 18. sajand ja tollased tegusad inimesed on üks tänapäeva suuremaid vaimseid kuvandeid, mida seostatakse Põltsamaa minevikuga.

Põltsamaa üks ärksamaid valgustusaja tegelasi August Wilhelm Hupel (1737 – 1819) asus 27-aastasena Põltsamaale ning veetis seal pea 40 aastat. Piirkonna ajaloos ei jää temale oma aktiivsuse ja värvikusega alla ka Vana-Põltsamaa mõisnik Woldemar Johann von Lauw (1712 – 1786), kes kujundas Põltsamaast 18. sajandi tööstus-, kaubandus- ja kultuurikeskuse. Vähemtuntum on Lauw kaasaegne, jõe vastaskalda Uue-Põltsamaa mõisa omanik, mitmekülgne Jakob Heinrich von Lilienfeld (1716 – 1785), keda on nimetatud ka üheks Euroopa ühendamise idee autorina.¹

Võibki jääda nimetama teguderohkeid isikuid. Samas olid inimesed need, kes kohapeal liigutasid asju, seisis piirkonna arengu eest, kellest olenes väga palju ning kelle toimetamise vilju saame veel tänapäevalgi näha ja lugeda kirjasõnas.²

Teiselt poolt on Põltsamaa ajaloos veel väga palju valgeid laiike. Või ka halle laiike, kus tuleks hinnata olemasolevat ümber. Ühe pöördelise ja siiski veel tundmatuna näiva perioodi edasine uurimine võib tuua paremini välja Eesti iseseisvumise järgset aega kogu oma uudsuses ja erakorralisuses. Üks pöördelisemaid samme, mis peale iseseisvumist astuti, oli maaomanduse ümberkorraldamine.

Enamus eestlasi elas 19. sajandil maal. Maaomand oli sajandite jooksul koondunud väikese, oma võõrast päritolu rõhutava grupi kätte. Maaküsimus tõusis 19. sajandil üldiselt üha enam esile, selle lahendamise katsed muutsid pöördumatult talurahva olukorda ning kindlustasid uude sajandisse liikumisel selle rahvakihi õiguslikku seisukorda.

Sajandi keskpaigaks vastuvõetud maasuhteid reguleerivad seadused ja kiirenev rahvuslik ärkamine andsid tõuke talude päriksostmisele. Seega seisnes 19. sajandi murrangulisus ka maasuhete muutumises, millest tulenes juba maaomanike ja -korralduse ning seega ka asustuspildi muutus. Maa hakkas tasapisi liikuma maa põliselanike kätte, ehkki esialgu väga vaevaliselt. Ehk ilma selleta poleks olnud ka küpsusust iseseisvaks riigiks...

Eesti Vabariigi tekkega tõusis maaküsimus erilisel päevakorda. Riigi edasikestmise jaoks oli oluline maaomandi ümberkorraldamine ning maa andmine seal elavatele inimestele. Leiti ennast noorest riigist, kus suurel osal maarahvast tekkis

¹ Palk, Paavo. Jakob Heinrich von Lilienfeld – Euroopa ühendaja Põltsamaalt. – Akadeemia 9/ 2003, lk 1795-1804.

² Jõesaar, Edo. Raamatulooline Põltsamaa. – Viljandi Muuseumi aastaraamat 2005, lk 199-234.
Kadri Tael. 1919. aasta maareform Vana-Põltsamaa vallas

võimalus saada ammuigatsetud maad, ka Vabadussõjast osavõtnutena või nende perekonnaliikmetena.

Maareformi isana nimetatud Theodor Pool leidis, et maareform ja -jagamine oli kindla kaalumise tagajärg, kui orgaaniline lüli selles heitluses, mida eesti rahvas oli pidanud oma olemasolu ja riikliku iseseisvuse eest ning ka üks olulisemaid eeltingimusi selle võitluse võiduleviimiseks.³

Tööd läbibki punase niidina maareform. On kirjutatud selle poliitilisest, majanduslikust, sotsioloogilisest, juriidilisest, kultuurilisest vaatenurgast ning tähendustest. Kuid vähe on käsitletud veel kihelkonna ja valla tasandil reformi mõju, käiku ja tagajärgi.

Töö eesmärk ja püstitatud küsimused

Käesoleva magistritöö eesmärk on uurida maareformi, selle läbiviimist ja maaomandi ümberkorraldamist Vana-Põltsamaa vallas. Maareform ei alanud tühjalt kohalt, maa ümberkorraldamise mõttel oli ka pikk reformi-eelne aeg. Seetõttu algab töös käsitletava ajajärgu eellugu 18. sajandi lõpust, siis tehakse ülevaade 19. sajandi maasuhetest, 20. sajandi alguse maasuhete radikaliseerumisest ning seejärel uuritakse põhjalikumalt maareformi kulgu Vana-Põltsamaa vallas. Kohalikud eripärad ja maareformi realiseerumine avab üha uusi tahke ja vaatenurki piirkonna minevikule. Teiselt poolt on see töö üks võimalik edaspidiste uurimuste algataja ja innustaja.

Töös püstitatud küsimused on rühmitatud peamiselt temaatiliselt, kuid töö ülesehitus on peamiselt kronoloogiline. Seetõttu pole küsimuserühmad ja töö peatükid üks-üheses seoses. Esimese rühma küsimused puudutavad maareformi seadusandlust, riigistamis- ja võõrandamisprotsessi ning neile vastuseotsimine aitaks avada reformi kõige üldisemat olemust.

Teine küsimuserühm puudutab reformi tehnilist teostust. Uuritakse Põltsamaa kihelkonna ja eriti Vana-Põltsamaa valla mõisate ülevõtmise, võõrandamise ning sellele järgnev ümberjagamise korraldamist. Samuti uuritakse kogu protsessi teostuse sujuvust ning reaalseid teostajaid.

Kolmas küsimuserühm puudutab suurpõllunduse asendumist väikepõllundusega ning tekkinud uusi majapidamisi. Neljas küsimuserühm käsitleb maa tahtjaid. Uuritakse nende arvu ja koosseisu, kelle soove ja kuivõrd saadi rahuldada, kas tegu oli

³ Pool, Theodor. Maareform. – Eesti: maa, rahvas, kultuur. Tartu 1926, lk 453.
Kadri Tael. 1919. aasta maareform Vana-Põltsamaa vallas

omakandiinimeste või mujalt tulnuteka, kas ja kui palju said maad Vabadussõjas osalenud ning nende lesed või vanemad, mõisatöölised või teised maata inimesed. Samuti uuritakse, kes jäid maast ilma, kui palju esitati proteste ning milliseid korrektiive tehti hiljem.

Viies küsimuserühm puudutab endiste mõisamajapidamiste põhiüksuste edasist käekäiku: mõisahoonete saatust koolihooneteks muutumisest kuni ehitusmaterjaliks müümiseni, mõisa loomade ja inventari küsimuse lahendamist ning hilisemat võõrandamishüvitiste taotlemist ja tasumist.

Kasutatud meetodid

Maareformi suurele töömahule ja seda kajastavate allikate tohutule mahule vaatamata on vähe käsitletud väiksemaid haldusüksusi ning reformi läbiviimise algsemaid tasandeid – mõisa, mida jagati ümber ning talu, mis pidi end nüüd ise majandama hakkama. Seetõttu on loomulik, et maareformi uurimise meetodid on veel paljuski välja kujunemata.

Käesolevas töös on lähtutud eelkõige Põltsamaa piirkonda (kihelkonnast erinevate valdade, pearõhuga Vana-Põltsamaa vallal) puudutava maareformi-alase teabe kokkukogumisest, selle ühetaolisuse põhimõtte järgi esmasest valikust ning kogutu korrastamisest ja temaatilis-kronoloogilise põhimõtte järgi esitamisest.

Lisaks otsesele maareformi-alasele teabele on püütud haarata võimalikult palju taustategureid – Liivimaa ja hiljem kogu Eestimaa eelnevaid maaomandiküsimusi, reformikavasid ja -püüdeid. Seetõttu on käesolev töö eelkõige analüüsiv ning ei jõua praeguse mahu ja aja juures olulise sünteesini ning sellest tulenevate uute põhjapanevate järelduste ja tõlgendusteni.

Teema senine uurimiseis

Ühelt poolt ei ole varasemalt uuritud esimese vabariigi aegset maareformi kulgu Vana-Põltsamaa vallas, niisamuti ka tänapäeva Põltsamaa vallast puudub taoline käsitus. Väiksemate üksuste maareformist on kirjutatud üliõpilastöödes.

Kihelkonnapõhiselt on maareformi käsitletud Rapla (Järvakandi, Keava, Kuusiku mõisa ja Rapla kirikumõisa)⁴ ning Tartu-Maarja kihelkonna (Vesneri, Kavastu

⁴ Piibar, Ülle. 1919. aasta maareform Rapla kihelkonna näitel. Magistritöö. Juhendaja dotsent Ago Pajur. Tartu Ülikool 2010. Käsikiri Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudis.
Kadri Tael. 1919. aasta maareform Vana-Põltsamaa vallas

ja Luunja mõisa) näitel.⁵ Vallapõhiselt on maareformi käiku ja tulemusi uuritud Sõmeru⁶ ja Rae vallas.⁷ Mõisapõhiselt on kõige üksikasjalisem Keava mõisat käsitlev töö.⁸ On ka töö, mis käsitleb Põltsamaa selleaegset maaelu, kuid üldiselt on selle maareformi puudutav osa väike.⁹

Põltsamaa historiograafia

Teadaolevalt esimene eestikeelne Põltsamaa ajalugu käsitlev raamat nägi päevavalgust Jaan Jungi poolt 1874. aastal, mis räägib 16. sajandist¹⁰, viis aastat hiljem ilmus tema sulest Põltsamaa linnuse ja „linna“ [minu jutumärgid – KT] käsitlev teos.¹¹

Kristjan Valdma kirjutas 1926. aastal ülevaate Põltsamaa kihelkonna ajaloost ja selle muististest.¹² Kümme aastat hiljem valmis tal Põltsamaa kihelkonna ajaloost magistritöö, mille edasine saatus Tartu Ülikooli raamatukogus polnud käesoleva töö kirjutamise ajal kahjuks teada.¹³

Viljandimaa kihelkondi tutvustav raamat „Sakalamaa elu: Viljandimaa kultuur- ja majanduselu kroonikat“ ilmus 1936. aastal. Seal leiab Põltsamaa kihelkonna valdade ja Põltsamaa linna kohta detailirohket materjali, mis maalib väga positiivse ja arenenud pildi valdadest ja seal toimetanud eeskujulikest inimestest.¹⁴

Nõukogude ajast pärineb Põltsamaa minevikku tutvustav brošüür „Põltsamaa“, mis eriti oma hilisema perioodi faktivalikus ja hinnangutes kandis oma ajale iseloomulikku pitserit.¹⁵ Kohalik muuseum on välja andnud kogumiku, mis sisaldab

⁵ Saaristu, Anu. 1919. aasta Maareformi läbiviimine Vesneri, Kavastu ja Luunja mõisas. Bakalaureusetöö. Juhendaja *PhD* Ülle Tarkiainen. Tartu Ülikool 2009. Käsikiri Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudis.

⁶ Kukk, Ülle. 1919. aasta maareform Virumaal Sõmeru vallas. Lõputöö. Juhendaja professor Tiit Rosenberg. Tartu Ülikool 2005. Käsikiri Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudis.

⁷ Pilve, Eli. Eesti Vabariigi 1919. aasta maaseadus ja selle läbiviimine Rae vallas. Magistritöö. Juhendaja professor Raimo Pullat. Tallinna Ülikool 2007. Käsikiri Tallinna Ülikooli ajaloo instituudis.

⁸ Piibar, Ülle. 1919. aasta maareform Eestis: Keava mõisa näitel. Bakalaureusetöö. Juhendaja *PhD* Maie Pihlamägi. Tallinna Ülikool 2008. Käsikiri Tallinna Ülikooli ajaloo instituudis.

⁹ Ütt, Kristi. Põltsamaa Eesti Põllumeeste Selts aastatel 1881-1944. Diplomitöö. Juhendaja dotsent Katrin Roosileht. Viljandi 2008. Käsikiri Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia raamatukogunduse, infoteaduse ja dokumendihalduse osakonnas.

¹⁰ Jung, Jaan. Liivimaa kuningas Magnus ja Wene Zaar Joann Wassiljewitsch ehk tükike Wene- ja Läänemere maade ajalugust aastast 1530 kunni 1584. Tartu 1874.

¹¹ Jung, Jaan. Nurmegunde maa ja Põltsama lossi ja linna aja loust. Tartu 1879.

¹² Waldmann, K. Põltsamaa kihelkonna minewikust ja mälestusmärkest. 1926.

¹³ Valdma, Kristjan. Põltsamaa kihelkonna ajalugu. Magistritöö Tartu Ülikooli usuteaduskonnas. 1936.

¹⁴ Leetmaa, Arvo. Sakalamaa elu: Viljandimaa kultuur- ja majanduselu kroonikat. Pärnu 1936.

¹⁵ Magnus, Hilda, Laigna, Karl. Põltsamaa. Tallinn 1975.

Kadri Tael. 1919. aasta maareform Vana-Põltsamaa vallas

artikleid maapinna ehitusest kuni Põltsamaa muuseumi taasavamiseni. Kogumikus on vabariigi esimesest perioodist puudutatud vaid Põltsamaa muuseumi loomisprotsessi.¹⁶

Kaasajal on sarjas „Sakalamaa ei unusta“ ilmunud ka Põltsamaa kihelkonda käsitlev teos, mis annab ülevaate igast vallast ning räägib inimkaotustest ja repressioonidest 1940. aastatel. Raamat annab mõningase ülevaate nende inimeste saatustest, kes võtsid Vabadussõjast osa, olid seetõttu eesõigustatud maasaajad, said hiljem jõukateks põllumeesteks ning lõpuks küüditati või represseeriti muul moel.¹⁷

Maareformi historiograafia

Siiamaani ei ole 1919. aasta maareformist ilmunud terviklikku üldkäsitlust, vaid peamiselt on käsitletud selle üksikuid tahke ja vaatenurki. Kajastamist on leidnud maadejagamine, asunike küsimus, maareformi tulemuslikkus, tagasilöögid, tagajärjed, aga ka hinnanguid erinevatest vaatenurkadest ja osapooltelt. Samuti on käsitlemist leidnud selle tulemuslikkus ja mõjud ühiskonnale, eelkõige maaühiskonnale ning põllumajandusele.

Juba enne maareformi kirjutas plaanidest ja suundumustest selleaegne Tööerakonna üks juhtfigure Eduard Laaman.¹⁸ Töö eesmärk oli anda võimalik teemakäsitus maast ja sellega seonduvatest probleemidest nii Eestis kui ka väljapool seda. Samuti argumenteeris Laaman väike- ja suurmajapidamiste poolt ja vastu ning tõi võimalikke paralleele mujal maailmas toimuvaga. Paljud tema teoses tõstatatud teemakäsitlused ja -arendused liikusid edaspidi jõustuvasse maareformi.

Päevavalgust nägid ka üldistavad ja kokkuvõtavad teosed, mis ilmusid kohe peale maareformi jõustumist vabariigi esimesel perioodil ametnike poolt, kes puutusid otseselt või kaudselt reformi koostamise ja ellurakendamisega kokku. Alates 1920. aastate teisest poolest kirjutatu annab ülevaate maareformi elluviimisest, mis juba tugines enam-vähem usaldusväärsele statistikale ning suurenevale ajalisele distantstile oli seal ka vähem maaseaduse vastuvõtmise aegseid päevapoliitilisi pingeid.¹⁹

Tiit Rosenberg on kirjutanud maareformi historiograafiast ülevaatliku artikli, kus on kokkuvõtvalt käsitletud alates 1917. aastast kuni tänapäevani maareformi kajastanud

¹⁶ Tänav, Rutt. Põltsamaa lossi sees ja ümber. Põltsamaa Muuseumi Toimetised. Põltsamaa 2007.

¹⁷ Põltsamaa kihelkond: inimkaotused ja repressioonid alates 21. juunist 1940. Koostanud Enno Piir. Viljandi 1996.

¹⁸ Laaman, Eduard. Maaküsimus ja maaüenduskavatsused. Tallinn 1917.

¹⁹ Rosenberg, Tiit. Eesti 1919. aasta maareformi historiograafia. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat. 1994-1999. Tartu 2002, lk 134.

Kadri Tael. 1919. aasta maareform Vana-Põltsamaa vallas

olulisemad uurimused ja kirjandus. Samuti on seal käsitletud oponentide (peamiselt baltisaksa) sulest ilmunut, kes olid ka ehk kõige esimesed ja teravaimad kriitikud selle reformi suhtes.²⁰

Kaasaegsetes põllumajandusloo ülevaateostes puudutatakse samuti maareformi.²¹ Maaomandi kasutusest ja korraldusest läbi aegade on kirjutanud Feliks Virma.²² Akadeemilise Põllumajanduse Seltsi väljaandes Agraarteadus ilmus eriti 1990. aastatel artikleid 1919. aasta maareformist²³, aga ka põllumajandusajaloost²⁴, nimekatest põllumajandus-tegelastest²⁵ jms.

Kasutatud allikad

Töö kesksete allikatena on kasutatud Ajalooarhiivi ja Riigiarhiivi koondatud maareformiga seonduvat ainet. Lisaks on Ajalooarhiivi Vana-Põltsamaa mõisa fondis uuritud mõisa ajalugu, samuti on mõisamajapidamiste kohta ülevaatlikke ja statistilisi andmeid saadud Liivimaa maanõunike kolleegiumi statistikabüroo fondist.

Riigiarhiivi Vana-Põltsamaa vallavalitsuse fondis on eelkõige uuritud valla maakorraldamiskäiku. Riigiarhiivist pakkus palju ainet ka Viljandi Maavalitsuse, Põllutöoministeeriumi üle-, statistika, varade ja arveosakonna, Põllutöoministeeriumi Katastri ja Maakorralduse osakonna, Riigimaade ja Metsade Valitsuse fondide materjal. Muinsuskaitseameti arhiivi ajaloolistes õiendites on olulist materjali Põltsamaa vanema ajaloo kohta.

Maaseaduse ja selle ellurakendamisega seonduvalt on töös kasutatud kõigepealt seadust ennast, samuti sellele eelnenud ning sellest tulenenud määrusi, mis avaldati Riigi Teatajas. Maaseadusega seonduvalt vastavatest seadustest kokkuvõtvad teosed ja

²⁰ Rosenberg 2002, lk 126-158.

²¹ Laansalu, Ants. Majanduslik analüüs ja valikud põllumajanduses. – Eesti põllumajandus XX sajandil. I. Ülevaade Eesti põllumajanduse ajaloost omariikluse eel ja ajal. Aastad 1900-1940. Tallinn 2006, lk 44-59; Antud perioodi kohta: Lillak, Rein. Eesti põllumajanduse ajalugu. Eesti Põllumajandusülikool. Tartu 2003, lk 63-215.

²² Virma, Feliks. Maasuhted, maakasutus ja maakorraldus Eestis. Tartu 2004.

²³ Oll, Ülo. Maareform ja Th. Pool 1. Maaseaduse ettevalmistamine ja selle esimene lugemine Asutavas Kogus. – Agraarteadus 4/ 1994, lk 381-390; Oll, Ülo. Maareform ja Th. Pool 2. Maaseaduse teine ja kolmas lugemine ning vastuvõtmine. – Agraarteadus 1/ 1995, lk 89-107.

²⁴ Kuum, J. Maaparanduse juhtimine Eestis 1921 ... 1940. a. – Agraarteadus 4/ 1994, lk 96-98; Annuk, K. Oma maa ... – Agraarteadus 3/ 1994, lk 345-347; Karelson, M. Eesti Aleksandrikool – 100. Põllumajandushariduse kujunemise algusajast. – Agraarteadus 3/ 1998, lk 165-168; Karelson, M. Eesti Vabariigi agraarpoliitika 1918 ... 1940. – Agraarteadus 1/ 1999, lk 60-66.

²⁵ Karelson, M. Rahvuslik maaeluideoloog Eesti Vabariigi põllumajanduses. Kaarel Liidak – 110. – Agraarteadus 4/ 1999, lk 233-240; Karelson, M. Ununev maaparanduse ja sookultuuri kool. Dr agr professor Enn Terasmäe – 100. – Agraarteadus 1/ 2000, lk 11-15.

Kadri Tael. 1919. aasta maareform Vana-Põltsamaa vallas

raamistiku annavad Johannes Kaivu²⁶ ning Johannes Mõtte²⁷ kokkuseatud kompaktsed kogumikud, kus lisaks paljude seaduste juurde on kirjutatud erinevad võimalikud variandid, seletused ja otsused kuidas seadust pidi ja tuli tõlgendada. Lisaks on Johannes Kaivu teoses mitmed määrused ja seadused varustatud Riigikohtu otsustest võetud seletustega, andes veel omakorda lisaväärtuse kogumikule.

Väga palju on käesoleva töös kasutatud Theodor Pooli kirjutatud. Pool oli isik, kes osales maareformi ettevalmistamisel, maaseaduse väljatöötamisel, kirjutas maareformist nii selle algusaegadel kui ka analüüsis hiljem maareformi tulemusi. Hea ülevaate maareformiga seonduvatest aruteludest ning vastuvõtmise protsessist ja selle peategelasest Theodor Poolist on kirjutanud Ülo Oll, kus on edasi antud Pooli põhjendusi maareformi edasise käigu ja võimalike tegevuste kohta.²⁸

Maareformil olid ka tõsised tagajärjed baltisakslastele. Seisused tühistati ning suurmaaomand võõrandati, aga võõrandatu märkimisväärse osa omanikud olid ka eestlased. Oponentide kriitika historiograafiat on põhjalikult käsitlenud Tiit Rosenberg²⁹ ning seetõttu siinses töös maareformi kriitikat eriti ei käsitleta. Baltisakslaste erinevaid hoiakuid nii Eesti riigi kui ka eestlaste suhtes on uurinud Heidi Lepplaan.³⁰

Töös on ka kasutatud selleaegsete statistika asutuste poolt kogutud ja avaldatud materjale, et võimaldada laiemat tausta. Esmalt 1921. aasta väljaanne „Kogu statistilisi andmeid Eestist“, mis ilmus Põllutöoministeeriumi Statistika osakonna poolt. Kogumik annab põhjaliku ülevaate rendimaa, suur- ja väikeomandite, suur- ja väikemajapidamiste, erinevate põlluliikide, maapindade jne. suuruste, majapidamiste ja muu elus ning eluta inventari kohta ajavahemikul 1918-1921, sellel kõige pöördelisemal ajajärgul, Eesti vabariigi algusaegadel.³¹ Veel on kasutatud 1925. ja 1929. aasta

²⁶ Kaiv, Johannes. Seadused ja määrused maareformi, maakorralduse ja põllumajanduse alal ühes Riigikohtu otsustest võetud seletustega. Tallinn 1930.

²⁷ Mõtte, Johannes. Maaseadus ja maareformi teostamise määrused: nende uuemad täiendused ja muudatused ning teised tähtsamad riigi- ja eramaade kohta käivad seadused, määrused ja juhtnöörid ühes lühikeste väljavõtetega Riigikohtu administratiivosakonna otsustest kuni 1. jaanuarini 1929.a. Tartu 1929.

²⁸ Oll, Ülo. Maareform ja Theodor Pool. 1. Maaseaduse ettevalmistamine ja selle esimene lugemine Asutavas Kogus. – Agraarteadus 4/ 1994, lk 381-390; Oll, Ülo. Maareform ja Theodor Pool. 2. Maaseaduse teine ja kolmas lugemine ning vastuvõtmine. – Agraarteadus 1/ 1995, lk 89-107.

²⁹ Rosenberg 2002, lk 126-158.

³⁰ Lepplaan, Heidi. „*Recht oder Macht?*“ Baltisakslaste 1919. aasta maareformi suhtumise allikakriitiline analüüs. Magistritöö. Juhendaja MA Indrek Kiverik. Tallinn 2009. Käsikiri Tallina Ülikooli ajaloo insituudis.

³¹ Kogu statistilisi andmeid Eestist. Põllutöoministeeriumi Statistika osakonna väljaanne. Tallinn 1921.

Kadri Tael. 1919. aasta maareform Vana-Põltsamaa vallas

põllumajandusloenduse andmeid, mis annavad pildi talundite statistilisest olukorrast Eesti ala laiemas kontekstis kui ka eraldi valdade kaupa.³²

Piirkonna ajaloo esmase ja põhjalikuma ülevaadena on töös kasutatud ühte parimat Viljandimaa üldteost, kus kirjeldatakse geograafilist asendit, piirkonna ajaloo, eluolu jm eripära ning mis ilmus enne vabariigi esimese perioodi lõppu 1939. aastal.³³

Hendrik Sepa artikkel raamistas töös 19. sajandi II poole ja 20. sajandi alguse maaomandi suhete muutuse ja põllumajandusliku arengu Lõuna-Eestis, mida võib pidada üheks Lõuna-Eesti majandusliku, eelkõige põllumajandusliku ärkamise ja arengu põhjalikumaks käsitlemiseks vabariigi esimesel perioodil. Seal vaadeldakse Tartu-, Võru-, Pärnu- ja Viljandimaa maakorraldamist, maaomandi liikumist, mõisa mõjuvõimu vähenemist ning majanduslikult ja sotsiaalselt iseseisvuse suunas liikumist.³⁴

Üksikküsimustest puudutas taludemüügiga seondavat juba Hans Kruus³⁵ ning erinevatest maaomanikest, maaostjatest ja maaostu vaatenurkadest annab hea sissejuhatuse Priit Pirsko.³⁶

Maasuhetest, agraaroludest, mõisamajanduse võrgustikust läbi aegade sai põhjaliku ülevaate Tiit Rosenbergi kirjutisest raamatus „Eesti mõisad“, kus on ülevaatlikult loetletud kõiki Eesti alal paiknenud mõisaid, kaasaarvatud karjamõisaid koos saksakeelsete nimede ja muude andmetega. Samuti on kirjeldatud maareformi tagajärgi mõisamajapidamistele ning nende edasistest saatusest esimese vabariigi ajal.³⁷

Põltsamaa kihelkonnast pärit või mingil moel selle kihelkonnaga seotud olnud Vabadussõjast osavõtnutest ning seeläbi ka võimalikest maasaanutest räägib Jaak Pihlaku mahukas artikkel.³⁸

Töö ülesehitus

Magistritöö on ehitatud üles lähtudes maareformist, tema ellurakendamisest ja seadusandlusest. Maareformi käiku kirjeldades Vana-Põltsamaa vallas ja sellest

³² 1925. a. põllumajandusliku üleskirjutuse andmed. Riigi Statistika Keskbüroo väljaanne. Tallinn 1926; 1929. a. põllumajandusliku üleskirjutuse andmed. Tallinn 1930.

³³ Viljandimaa I. Üldosa. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Eesti VII. Toimetuse: Luha, A., Kruus, H., Kant, E., Tammekann, A. Tartu 1939.

³⁴ Sepp, Hendrik. Lõuna-Eesti põllumajanduse arengu suund 1880-ndais aastais. – Eesti Teaduste Akadeemia Aastaraamat I. Tartu 1940, lk 340-402.

³⁵ Kruus, Hans. Eesti ajalugu kõige uuemal ajal II. Tartu 1928.

³⁶ Pirsko, Priit. Talud päriks: protsessi algus müüjate ja ostjate pilgu läbi. – Seltsid ja ühiskonna muutumine. Talupojaühiskonnast rahvusriigini. Artiklite kogumik. Toim. Jansen, E., Arukaevu, J. Tartu-Tallinn 1995, lk 97-117.

³⁷ Rosenberg, Tiit. Eesti mõisate ajalooline ülevaade. – Eesti mõisad. Toim. Tiiu Oja. Tallinn 1994.

³⁸ Pihlak, Jaak. Põltsamaa kihelkond ja Vabaduse Risti vennad. – Viljandimaa Muuseumi Aastaraamat 2006, lk 130-216.

tulenevaid konkreetseid näiteid tuues ning ülevaateid tehes joonistub ühe piirkonna maa ja asustuse ümberkorralduse nägu.

Töö on jagatud viieks peatükiks. Esimeses tutvustatakse Põltsamaa kihelkonda ning selle asukohast ja maakorralduslikust vaatenurgast lähtuvalt kogu Viljandimaa ning Liivimaa kubermangu maaomandit ja -suhteid. Lähemalt vaadeldakse Vana-Põltsamaa valda ja mõisa ning nendes maareformile eelnenud ajal toimunud muudatusi. Maaküsimus põletas juba siis, talurahvaseadustega leevendati olukorda ning algas talude päriseksoostmine, aga see protsess oli vaevaline ja aeganõudev.

Teine peatükk käsitleb maareformile eelnenud aega, tema olemust ja teostumist noores Eesti riigis. Tuuakse välja võimalikke põhjendusi küsimustele – miks oli vaja maareformi ja mis viis selleni, joonistub välja pilt olukorrast enne 1919. aastat. Ülevaatlikku peatükki võibki lugeda kui sissejuhatust enne Eesti riigi tekkele ja sellele järgnenud paarile aastale.

Kolmandas peatükis tutvustatakse maareformi algjärku ning maauuendustega seonduvat Viljandi maakonna Põltsamaa kihelkonna valdades.

Neljandas peatükis käsitletakse juba detailsemalt reformi läbiviimist Vana-Põltsamaa valla maakorralduses. Esmalt vaadeldakse suurmaaomandi võõrandamist, sellest tulenevalt maa ümberkorraldamist ja maa jagamist asundustaludeks. Samuti on vaatluse all valla maasoovijad ja -saanud ning endiste mõisa renditalude saatus.

Viimases peatükis käsitletakse maareformi läbiviimise ülejäänud tahke: hoolekandemõisa staatust, mõisa hoonete ja inventari võõrandamist ja ümberjaotamist ning vaadeldakse üldiselt reformi edasist käiku ja võõrandamiste eest hüvitamist.

1. Põltsamaa kihelkonna maasuhted enne maareformi

1.1. Lühülevaade Viljandimaa Põltsamaa kihelkonnast

Põltsamaa kihelkond paikneb Kesk-Eestis Viljandi kõrgustiku serval.³⁹ Inimasustus Põltsamaa lähikonnas ulatub II aastatuhandesse eKr. Kuna küttide ja kalurite elupaigad asusid veekogude ääres ja Võrtsjärve põhjarannik ulatus Põltsamaani, olid siinses piirkonnas asustuse tekkeks soodsad tingimused ja võimalused. Neist üks vanemaid asustuse märke on leitud Umbusi küla lõunaservas endise Surva talu maal.⁴⁰

Põltsamaa piirkonna⁴¹ Mõhu kihelkond hakkas kujunema I tuhandi II poolel. Tollal hõlmas see ka hilisema Kursi kihelkonna peamise (põhja- ja lääne-) osa. Mõhu ja teised Kesk-Eesti kihelkonnad jäid II tuhandi algul omaette väikemaakondadena eksisteerima, kuna neid rünnati ja rüüstati harvemini ning puudus vajaduse suurema konsolideerumise järele.⁴² Mõhu maakonna arvatav haritud ala oli 400 adramaad.⁴³

Muistse vabadusvõitluse lõpul läks 1224. aasta maajagamiselepinguga ordu valdusse kogu Sakala ja Kesk-Eesti. Kujunes iseseisev Mõhu (hiljem Põltsamaa) foogtkond, mis allus Sakala (hiljem Viljandi) komtuurile. Kursi alal moodustati eraldi (küll vähetähtis) komtuurkond. Kiriklikult jäi kogu ala Tartu piiskopi diötseesi.⁴⁴

Ala nimetus oli Paalatagune (Navesti (varem Paala) jõe järgi; ladina k-s *Transpalis* ja saksa k-s *Oberpahlen*) ning selle keskus kujunes praeguse Põltsamaa linna alale. 1234. aastal ehitatud kirik täitis arvatavasti ka kaitseülesandeid.⁴⁵ Eestis harvaesinev vesilinnus (alamsaksa k-s *Oberpalen*) rajati 1272. aastal kiriku vastaskaldale, võimalik, et muinaslinnuse kohale.⁴⁶ Pärast Kursi kihelkonna eraldamist 1480. aastal hakati ülejäänut (praegune Põltsamaa, Pilistvere ja Kolga-Jaani kihelkond) nimetama Põltsamaa kihelkonnaks.⁴⁷

³⁹ Viljandimaa I. Üldosa 1939, lk 4.

⁴⁰ ERA.T-76.1.10942, 26. Piirimäe, Helmut. Põltsamaa varasemast ajaloost. – Põltsamaa 1682. Artiklite kogumiku käsikiri. Tallinn 1982.

⁴¹ Käesolevas töös kasutatakse Põltsamaa piirkonna mõistet Mõhu ja Nurmekunna muinasmaakonna tähenduses, mis hõlmab umbes tänapäeva Kolga-Jaani, Kursi, Pilistvere ja Põltsamaa kihelkonna. Mõiste selline kasutamine hõlmab aega kuni tänapäevani ning ei sõltu vahepealsest haldusjaotuse muutumisest.

⁴² Magnus, Laigna 1975, lk 15-16.

⁴³ Viljandimaa I. Üldosa 1939, lk 251.

⁴⁴ ERA.T-76.1.10942, 39-41. Piirimäe 1982.

⁴⁵ Raam, Villem. Põltsamaa keskaegsest kirikuhoonest. Ehitus ja arhitektuur 3/ 1970, lk 47.

⁴⁶ Viljandimaa I. Üldosa, lk 252.

⁴⁷ Waldmann 1926, lk 3.

Linnuse juurde tekkis asula (alev; saksa keeles *Hakelwerk*), kus elatuti juba ka käsitööst ja kaubitsemisest. Alevil oli linnusest erinev nimi (teateid 1518. aastast; saksa k-s *Poldesem*; vene k-s *Pol'čev*) ja omavalitsus, teateid bürgermeistritest.⁴⁸

Piirkonda rüüstasid juba 1501. aastal venelased.⁴⁹ Pärast seda ehitati linnusele juurde Eestis ainulaadse kavatisega rondeel ja suurtükitor, mis pidi kaitsma linnuse peahoonet. 18. sajandil rekonstrueeriti kaitseehitus kirikuks ja suurtükitorist kujundati uue kiriku altariruum.⁵⁰ Vene – Liivi sõja alguses, 1558. aastal, rüüstasid venelased uuesti Põltsamaad ja vallutasid selle 1560. Kadus nii Viljandi kui ka Kursi komtuurkond ning ühtlasi ka terve orduriik. Põltsamaast tehti 1570. aastal venelaste Liivimaa vasallriigi keskus. „Pealinn“ [minu jutumärgid – KT] paiknes linnusest lääne pool Kuningamäel. Rootslased rüüstasid Põltsamaad omakorda 1574. aastal ning veelkord venelased vasallriigi likvideerimisel, 1578. aastal.⁵¹

Põltsamaa läks sõjategevuse ajutisel lõppemisel 1582. aastal Poolale. Alast moodustati staarostkond, mis kuulus Pärnu presidentkonda. Linnuses oli ka riigimõisa (*fołwark*) keskus, mis hõlmas piirkonnast suuri alasid.⁵² Poola ja Rootsi vahelistes sõdadest sai Põltsamaa tugevasti kannatada. 1621. aastal algas Rootsi aeg, kaks aastat hiljem läänistati Põltsamaa Hermann von Wrangelile ning aasta hiljem tehti siia linnuslääni keskus.

Piirkond sai uuesti kannatada 1656-58. aasta Rootsi – Vene sõjas. Mõisate reduktsiooni käigus läks 1681. aastal Põltsamaa mõis riigile tagasi ning see anti Johan von der Pahlenile rendile.⁵³ Piirkonna suurimad kannatused olid 17. sajandi lõpul Suur Nälg ning Suure Põhjasõja käigus venelaste rüüstamised (1702 – 1703) ning rootslaste rüüstamine (1705). Ka Suur Katk tappis (1710 – 1711) enamiku Põltsamaa elanikkonnast. Põltsamaa ala doneeriti 1720. aastal riiginõunik Heinrich von Fickile, kes muuhulgas ehitas ka uue kiriku endise linnuse edelaküljele.⁵⁴

Pärast Ficki surma 1750. aastal jagati tema pärand ning kihelkonda tekkis teisi mõisaid – Vana- ja Uue-Põltsamaa, Adavere jt. Põltsamaa alevik⁵⁵ kerkis Vana-Põltsamaa mõisniku Woldemar von Lauw' ning Uue-Põltsamaa mõisniku Jacob von

⁴⁸ ERA.T-76.1.10942, 43. Piirimäe 1982; Leetmaa 1936, lk 79.

⁴⁹ Samas, 45. Piirimäe 1982.

⁵⁰ ERA.T-76.1.193, 7. Raam, Villem. Põltsamaa loss ja linnus. – Ajaloolise õiendi käsikiri. Tallinn 1960.

⁵¹ ERA.T-76.1.10942, 46-54. Piirimäe 1982.

⁵² Viljandimaa I. Üldosa, lk 272-274.

⁵³ ERA.T-76.1.10942, 68. Piirimäe 1982.

⁵⁴ Samas, 77-78.

⁵⁵ Selleaegne aleviku mõiste pole üheselt defineeritud ja ei vasta praeguses haldusjaotuses kasutatava aleviku mõistele.

Kadri Tael. 1919. aasta maareform Vana-Põltsamaa vallas

Lilienfeldi eestvedamisel 18. sajandi II poolel üleliivimaaliseks majandus- ja kultuurikeskuseks. Põltsamaa kihelkonnast eraldus 1639. aastal Kolga-Jaani, 1641. aastal Pilistvere ja 1683. aastal Kursi kihelkond.⁵⁶

Põltsamaa piirkond oli kuni 1783. aastani Pärnu maakonna koosseisus. Asehalduskorraga loodi 1783. aastal Liivimaa kubermangu eesti aladele kaks uut maakonda (Viljandi, Võru). Põltsamaa piirkond oli kuni asehalduskorra lõpuni 1796. aastal Viljandimaa koosseisus (sellane maakond erines tänapäevasest oluliselt) ning pärast seda Pärnu-Viljandi kaksikmaakonnas. Seal eraldati pärast 1888. aastat Viljandi maakond. Sinna jäi ka Põltsamaa piirkond, millest oli eraldatud Kursi kihelkond ning liidetud Tartu maakonnaga.⁵⁷

Vald kui kogukondlik osalise omavalitsusega mõisapõhine üksus loodi Liivimaal 1819. aastal talurahvaseaduse alusel. Põltsamaa kihelkonnas oli üks kirikumõis, kaks kõrvalmõisa ja seitse rüütlimõisa koos oma karjamõisatega. Laiuse kihelkonna Kurista rüütlimõisal oli Kaave ja Kaavere kõrvalmõis, millest Kaave asus osaliselt ja Kaavere enamasti Põltsamaa kihelkonna alal. Seega tekkis üksteist valda: Adavere, Kaave, Kaavere, Kurista, Lustivere, Pajusi, Rutikvere, Tapiku, Uue- ja Vana-Põltsamaa,⁵⁸ siinviidatule lisaks veel ka kirikuvald.

Uus Vene vallaseadus võeti vastu 1866. aastal ja valdadest said täieõiguslikud omavalitsuslikud haldusüksused. Sajandivahetuses liideti Kaave ja Kaavere vald Kurista vallaga (mis jäi osaliselt Põltsamaa kihelkonda) ning Tapiku vald liideti Pajusi vallaga.⁵⁹ Põltsamaa alev moodustati 1920. aastal ja see sai linnaks 1926. aastal. Uue haldusreformiga 1. aprillil 1939 ühendati Vana- ja Uue-Põltsamaa ning Adavere vald üheks suureks Põltsamaa vallaks. Kihelkonda jäi Põltsamaa, Pajusi ja Lustivere vald ning Põltsamaa linn.

Suure ja senist Eesti elu- ja halduskorraldust lõhkuva reformiga 1950. aastal moodustati Põltsamaa rajoon ning see kuulus 1952 – 1953 Tartu oblastisse. Taas oli Põltsamaa piirkond suuremas osas ühe haldusüksuse all, sh ka Kursi kihelkond. Põltsamaale endale tuli selline jaotus kasuks, sest linnas loodi rajoonikeskusele vajalikke asutusi, tugevnes linn kui keskus ja ka kogu piirkonna identiteet. Rajooni

⁵⁶ *Baltisches Historisches Ortslexikon I. Quellen und Studien des baltisches Geschichte 8/I.* Köln, Wien 1985, lk 397.

⁵⁷ Viljandimaa I 1939, lk 253.

⁵⁸ www.eha.ee/labs/haldusyksused/index.php/unit/index?id=10990259 (vaadatud 2.05.2013).

⁵⁹ Uuet, Liivi. Eesti haldusjaotus 20. sajandil. Tallinn, 2002, lk 11 ja 23.

Kadri Tael. 1919. aasta maareform Vana-Põltsamaa vallas

laiendati 1959. aastal oluliselt, kuid kaotati 1962. aastal ära ning liideti Tartumaast 1949. aastal Jõgevamaana eraldatud ja vahepeal rajooniks muudetud moodustisega.

Sõjas kannatada saanud linnus plaaniti rekonstrueerida rajooni administratiivhooneks, laiahaardelised plaanid ja innukas tegutsemine seiskus 1962. aastal, kui iseseisev rajoon likvideeriti ning piirkond liideti erinevate rajoonidega (Jõgeva, Viljandi ning Paide).⁶⁰

Põltsamaa kihelkonna pindala oli 1926. aastal umbes 735 km² ning seal elas kokku umbes 13 000 elanikku.⁶¹ Praegu pole kihelkonna elanike arv teada, kihelkonna ning praeguse maa- ja vallajaotuse võrdlemiseks on nt Internetis olemas mitmesuguseid võimalusi.⁶² Endiselt on kogu piirkonna tõmbekeskus Põltsamaa linn, mis on ka eraldi omavalitsuste, nii linna kui ka valla keskus.

Tänapäeval kuulub suurem osa Põltsamaa kihelkonda Põltsamaa ja Pajusi vallana Jõgeva maakonda. Kihelkonna loodeosa (Rutikvere ala) asub tänapäeval Koigi vallas Järva maakonnas ning lõunaosa asub Kolga-Jaani vallas Viljandi maakonnas. Põltsamaa valda kuulub Kolga-Jaani kihelkonna oluline osa, Võisiku ümbrus. Põltsamaa oli Jõgeva rajoonis ja on ka maakonnas alati olnud tugeva identiteediga pisut eraldihoidev lääneosa.

1.2. Maasuhete muutumine 19. sajandil

Maaomandisuhete muutumise üks oluline tähis oli Katariina II ukaas 1783. aastal, mis tegi lõpu feodaalsetele läänisuhetele ning oli alguspunkt nn mõisate päriseksandmisele (lääni- ehk rüütlimõisad muutusid seniste valdajate pärisomandiks). See kinnitas mõisniku ainumaaomanikuna.⁶³ Ehk andis moodsate majandussuhete arenemine ja kindla omanditunde tekkimine omakorda hilisema tõuke maa väljamüümiseks ja kaude ka väikemaaomandi kujunemisele tulevikus?

Esimesed teadaolevad muudatused maasuhetes sätestati Eestimaal 1795. aasta maapäeval, kui kubernerite ettepanekul esitati abinõusid talupoegade olukorra parandamiseks. Ettepanekud ei viinud veel seaduseni, kuid see oli juba märk muutuvast mõtteviisist.⁶⁴

⁶⁰ ERA.T-76.1.10942, 12-13. Raam, V. Saateks. – Põltsamaa 1682. Artiklite kogumiku käsikiri. Tallinn 1982.

⁶¹ Põltsamaa Teataja 15.06.1926, lk 2. Jooni kihelkonna geograafiast.

⁶² www.regio.ee/kihelkonnad (vaadatud 2.05.2013).

⁶³ Eesti ajalugu V. Pärissorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Peatoimetaja Sulev Vahre. Tartu 2010, lk 100.

⁶⁴ Päts, Konstantin. Eestimaa Talurahva Seaduse arendamise ülevaade. Tallinn 1911, lk 3-5.

Kadri Tael. 1919. aasta maareform Vana-Põltsamaa vallas

Alates 1804. aastast said Liivimaa talupojad seadusega õiguse omandada maad: „Lihwlandimaa talupojal on õigust, luba ja meelewalda, asset ja maid päriks osta, aga seda ei saa ialgi olema, et ta mõisaid ehk maid, kell mõisa ja mõisniku õigused on, ühegi henna eest enesele saaks pärida.“⁶⁵ Mõisnikule jäi endiselt ainuisikuliselt õigus otsustada, millal ja kellele ning mis hinnaga ta üldse müüb maad. Mõisa ja talu rendisuhetes jäi veel aastakümneteks domineerima teorent, mis moodustas umbes 90 % mõisakoormiste koguväärtusest.⁶⁶

Liivimaa talupojad vabastati 1819. aasta seadusega pärisorjusest, samas jäi maa veel mõisnike ainuomandiks. Talude päriksostmisest võib alles rääkida peale pärisorjuse kaotamist. Üks esimesi päriksostmisi toimus 1823. aastal Tartumaal, kui Luunja mõisnik müüs paarkümmend talu nende peremeestele.⁶⁷ Uus seadus ei lahendanud aga maaküsimust, maarahvas elas kuni 19. sajandi keskpaigani üldiselt vaesuses ning mõte põlisest maa omandiõigusest tundus vähetõenäoline.

Talupoegade tegevus oli seega piiratud ja pärsitud, mis omakorda pidurdas ettevõtlikkust – põldude laiendamine ja loomade muretsemine tingis koheselt mõisniku poolt teorendi suurendamise. Ajaga käidi siiski kaasas ja katsetati uut – mindi üle kolmeväljasüsteemilt mitmeväljasüsteemile, hakati kasvatama kartulit ja ristikut. Mõisamajanduse kasv saavutati suures osas talurahva arvel, sest laienenud mõisapõlde hariti ja uusi põllumajanduslikke töid tehti talude suurendatud koormiste abil, mis omakorda viis talurahva vaesumiseni ning ka vastuhakkudeni mõisnike vastu.⁶⁸

Ka Põltsamaa kihelkonnas toimus 1840. aastatel talurahvarahutusi.⁶⁹ Üks väljapääs ja lootus tekkinud olukorra muutmiseks oli usuvahetus. Minek vene õigeusku oli kihelkonnas elav, sest nii loodeti saada maad ja vabaneda teoorjusest. Õigeusu kogudus asutati aastal 1846. Õigeusklikke oli piirkonna koguduses kirjas 3 462, ent 1850. aastal on neid ainult 2 150, sest iseseisvusid piirkonna muud kogudused. Sellesse suurusjärku jäigi õigeusklike arv Põltsamaal kihelkonnas kogu tsaariaja.⁷⁰ Õigeusku siirdus umbes 14% elanikkonnast, millega kuuluti Lõuna-Eesti keskmiste hulka.⁷¹

⁶⁵ Liivimaa talurahvaseaduse II osa § 54. Viidatud Eesti ajalugu V, lk 77 järgi.

⁶⁶ Eesti ajalugu V, lk 79.

⁶⁷ Samas, lk 104.

⁶⁸ Eesti ajalugu V, lk 112-115.

⁶⁹ Magnus, Laigna 1975, lk 41.

⁷⁰ Berens, Vladimir. *Ėstonskaja eparhija*. Istoriko-statističeskoe opisanie cerkvej i prihodov severo-zapadnyh eparhij II. Vypusk I. Tallin 1974, 297...300.

⁷¹ Magnus, Laigna 1975, lk 42.

Hans Kruusi järgi oli enim usku vahetanud kihelkonnas mehed (1 883-st inimesest oli 1 090 meest).⁷² Vana-Põltsamaa vallas oli 1848. aasta seisuga vaid 59 inimest astunud õigeusku ehk ainult 1,5 %. Kõige rohkearvulisem õigeusku siirdujate arv oli kihelkonnas aga Lustivere vallas (817 inimest ehk 49 %), millisele liikumisele seni veel puudub seletus.⁷³

Samas ei toonud usuvahetus maasuhetesse suuremat murrangut, sest maaomand jäi endiseks ning riigil ei olnud nii palju vaba maad, et varustada sellega kõiki õigeusku pöördunud. Põltsamaa kihelkonnas ei olnud mitte ühtegi kroonumõisa, õigeusu kirikule saadi maad kihelkonnas vaid Vana-Põltsamaa mõisast. Lisaks sai õigeusu kirik maad 1886. aastal Kõo kroonumõisast Pilistvere kihelkonnas.⁷⁴

Murrang saabus talupoegadele alles tähtajaliste rendilepingute süsteemile üleminekuga, mis kajastus Liivimaa 1849. aasta talurahvaseaduses ning mis 1860. aastal lõplikult kinnitati.⁷⁵ Teoorjuse lõpetamine ja raharendile üleminek algatas majanduselus uue ajajärgu. Nüüdsest olid maad omava mõisniku ja temalt maad rentiva taluniku vahel rahalised suhted. Uus rendiliik soodustas põllumajandustehnika arengut, andes talunikule majanduslikku iseseisvust ja -tegevuse võimalust ning mis võis olla ka omamoodi eelkooliks taludemüügile.

Uus seadus (kehtis vaid eramõisate suhtes) kehtestas ka täpsema taludemüügi korra. Teisalt lõhkus see kohati mitusada aastat olnud juuri ja sotsiaalseid suhteid. Mõisamaad laienesid talumaade arvelt, kui mõisnik ajas elanikud ülesharitud maalt ära ning muutis talumaa mõisamaaks. Talumaa puutumatusetele ehk mõisamaaks mittemuutmisele pandi alus alles 1860. aastatel. Seni kogukondlikus kasutamises olnu kruntidesse mõõtmise ning servituutide, metsade, karjamaade ja turbasoode ühiskasutuse kaotamine koos tähtajaliste raharendilepingute sisseseadmisega suurendas talumaade edasise müügi eeldusi.

„Alles lepingu sõlmimise käigus või vahetult pärast „käe alla panemist“ hakati järkjärgult tunnetama olukorra põhimõttelist muutumist ning realiseerima omanikuseisusest tulenevaid õigusi,“⁷⁶ kirjutas Priit Pirsko. Hoogne talumaade müümine-ostmine algas Liivimaal 1860. aastate keskel. Talude müügiarvu haripunkt oli

⁷² Kruus, Hans. Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail. Tartu 1930, lk 343.

⁷³ Samas, lk 376.

⁷⁴ ERA.63.23.3389, 10. Kiri Eesti Vabariigi Põllutöoministeeriumi Riigimaade Ametile 29.03.1930.

⁷⁵ Eesti ajalugu V, lk 94.

⁷⁶ Pirsko, Priit. Talud päriks. Protsessi algus müüjate ja ostjate pilgu läbi. Seltsid ja ühiskonna muutumine. Tartu, Tallinn 1995, lk 109.

1873. aasta, kui müüdi 1 676 talu. Järgnevatel aastakümnel langes müük, näiteks 1883. aastal müüdi 986 talu ja 1894. aastal müüdi vaid 328 talu.⁷⁷

Liivimaal soodustas talude ostmist ka linakasvatusest saadud kiirelt kasvav tulu. 1860. aastatel tabas Euroopa kiutööstust Ameerikas toimuva sõja (1861 – 1865) tõttu puuvillanälg, seetõttu virgutasid kõrged linahinnad talupoegi kasvatama lina. „Oma ilmelt erines linakultuur rukki-, odra- ja kaerakultuurist sellega, et ta polnud taludes eeskätt tarbimis-, vaid peaaesjalikult turustamistoode“, märkis Hendrik Sepp.⁷⁸

Viljandimaal oli lina all ~10 % haritavast maast, mis oli suurim võrreldes teiste maakondadega.⁷⁹ Pärnu sadama lähedus ja sajandi lõpus juba Valga – Pärnu kitsarööpmeline raudtee aitas linakasvatamisele ja -kaubandusele oluliselt kaasa nii Kesk-Viljandimaa kui ka mulgi kihelkondades Pärnu- (Halliste, Karksi) ja Viljandimaal (Helme, Tarvastu, Paistu).⁸⁰ Põltsamaa piirkonnas ja kihelkonnas ei olnud linakasvatuse mahu tõus nii hüppeline.

Linakasvatus mõjus majapidamise individualismi arendamisele, kuna võimaldas talul vabaneda mõisa majandusliku mõjuvõimu alt. „Kruntimine ja talude päriseks ostmine lina eest saadud rahaga kiskus talu tootmiselt ja psühholoogiliselt välja külakehandist, arendades taluindividualismi“, kirjutas Sepp.⁸¹

1881. aastaks oli kogu Viljandimaal eramõisates mõisamaal ostu- ja renditalusid kokku 4344, sellest ostu teel oli jõutud omandada üle poole taludest (2 241) ning rendisuhetes olid eramõisad veel 1 476 taluga. Lisaks oli veel moonakate ja metsavahikohad ning mõisa rendikohad. Maakonnas oli kõige suurem mõisamaal olevate talude arv Põltsamaa kihelkonnas (931). Põltsamaa kihelkonnast järgmine arvukam talude kihelkond oli Helme (721), millele järgnes Viljandi kihelkond (553). Põltsamaa kihelkonnas oli 1881. aastaks ostetud 416 talu, rendisuhetes olid 354 talu, moonaka- ja metsavahikohti 24 ning mõisate eneste käes oli 137 talu. Ostutalud moodustasid mõisaaladel koguarvust ligi 45 %, seega oli mõisa- ja kvoodimaadel ostetud veidi alla poole taludest Põltsamaa kihelkonnas.⁸²

Paljudel värsketel maaomanikel oli keeruline taluostmise raha kokku saada, tekkisid võlgadega koormatud kohaomanikud, kes ei suutnud täita enesele võetud

⁷⁷ Kruus, Hans. Eesti ajalugu kõige uuemal ajal II. Tartu 1928, lk 11-12.

⁷⁸ Sepp 1940, lk 346.

⁷⁹ Viljandimaa I 1939, lk 289.

⁸⁰ Sepp 1940, lk 346.

⁸¹ Samas, lk 389.

⁸² Viljandimaa I 1939, lk 286-287.

kohustusi ning talu liikus paratamatult oksjonihaamri alla. Olukorda halvendas ka 1890. aastate vilja- ja linahindade langus. Nii läks võlausaldajate nõudel aastatel 1894 – 1896 oksjonile 3 926 talu, sellest müüdi küll vaid 294 talu.⁸³

1.3. Maasuhted Vana-Põltsamaa vallas 19. sajandi II poolel

19. sajandi keskpaigas oli Vana-Põltsamaa mõisavallas kaheksa küla: Annikvere, Kamari, Lebavere (asus Kolga-Jaani kihelkonnas), Paduvere, Räsna, Umbusi, Viruvere ja Vitsjärve. Talusid neis kokku oli 195. Keskmiselt oli külas 24 talu (Viruvere 11, Lebavere 18, Paduvere ja Räsna 21, Vitsjärve 22, Annikvere 25, Kamari 27, Umbusi 50).⁸⁴ Kõik talud Paduvere ja Kamari külas ning Umbusi küla 50-st talust 9 paiknesid kvoodimaal, ülejäänud talud asusid talumaal.⁸⁵ Lisaks oli veel moonaka- ja metsavahi kohti jt mõisaga suuremas sõltuvuses olevaid majapidamisi.

Piisava ülevaatliku ja mitmekülgse ainese mõisamajandusest ja rendisuhetest annab pea iga Liivimaa Eesti osa mõisate kohta Liivimaa Maanõunike Kolleegiumi statistikabüroo poolt läbiviidud ringküsitluse materjal. Ankeetvastused (35 küsimust-vastust mõisamajapidamise kohta) aitavad fikseerida 1865/ 66. majandusaastal maavalduse suuruse, mõisa- ja talumaa rendisuhteid, müüdud talusid jm. Viljandimaal laekusid vastused vähemalt 46 mõisast (79 % kogu maakonna mõisate üldarvust).⁸⁶ Põltsamaa kihelkonnas vastas seitse eramõisa⁸⁷, andmed puuduvad Lustivere ja Uue-Põltsamaa mõisa ning Põltsamaa kirikumõisa kohta.⁸⁸ Seega joonistub nende andmete põhjal tõene pilt mõisate suurusest ja majandamisest.

Kihelkonnas oli kõige suurem pindala Vana-Põltsamaa mõisal, kokku 65 885 vkm, millest mõisa- ja kvoodimaad oli 65 %. Mõisa- ja kvoodimaal oli põllumaad 4 468 vkm, heinamaad 3 586 vkm, metsa all 11 795 vkm ning kõlbamatut maad 7 143 vkm. Suur osa maast moodustas soo ja raba, mis laius 15 343 vkm suurusel maa-alal.

Ajaliselt on ka 1867. aasta materjal väga oluline, sest fikseerib nii mõisamajapidamise olukorra aasta enne teorendi keelustamist, jüripäeval 1868. Seega

⁸³ Kruus 1928, lk 15-16.

⁸⁴ EAA.1348.2.277.

⁸⁵ EAA.1427.1.29, 59-62.

⁸⁶ Rosenberg, Tiit. Lõuna-Eesti mõisate üleminekust palgatööjõu kasutamisele 1866. aasta ringküsitluste andmeil. – Eesti NSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused 3, 1976, lk 272. Antud allikas on vähemalt üks mõis puudu – Põltsamaa kirikumõis.

⁸⁷ Vt Lisa 3.

⁸⁸ EAA.1427.1.173, 1-28.

tuleb mõningaid andmeid (rendivorm, palgatööjõud) vaadelda kriitiliselt, sest teorendi osa võidi näidata tegelikust väiksemana.⁸⁹

Kokku oli Põltsamaa kihelkonnas seitsme mõisa taludest (mõisa-, kvoodi- ja talumaa) müüdud vaid 3 (0,5 %), raharendil oli 56 (11 %), segarendil 397 (74 %) ning teorendil 80 (15 %) talu. Seega oldi veel üleminekustadiumis, kus domineeris segarent. Talumaadel oli 327 talu segarendil, moodustades 77 %.⁹⁰

Esimesed kolm talu kihelkonnas oli päriseks müüdud Rutikvere mõisa talumaadel. Vana-Põltsamaa mõisas ei olnud seisuga 25. veebruar 1867 veel ühtegi talu päriseks müüdud. Raharendile ei olnud ka veel ükski talu üle läinud.⁹¹ Teorendil olid veel 17 talu mõisa- ja kvoodimaal (53 %) ja 45 talu talumaadel (33 %). Vana-Põltsamaa mõis liikus aeglases tempos raharendi suhetele üleminekul. Talumaal oli endiselt ülekaalus segarent. Ühelt poolt talupoegade vähene ostuvõime ja teiselt poolt mõisniku vanaviisi jätkuva pooldav suhtumine aeglustas raharendile ülemineku protsessi.

Vana-Põltsamaa vallas algas talude päriseks ostmine alles 1870. aastatel. Esimesed talud osteti 1872. aastal. Nimelt kolm talu: Viruvere külas Kukke talu, Vitsjärve külas Seppa talu, Lebavere külas Andresaare talu. Järgmisel aastal lisandusid Vitsjärve külas Junkro talu, Annikvere külas Nuppu talu. Kahe aasta pärast osteti Lebavere külas Kulpli talu päriseks ning 1879. aastal Peetre talu Annikvere külas. Seega võib öelda, et umbes 10 aasta jooksul ostis oma talu välja seitse taluomanikku.⁹²

Talude hinnad sõltusid geograafilisest asukohast (linna või asula lähedus), maa headusest, maa peal olemasolevatest hoonetest jm. Vana-Põltsamaa vallas jäid talu ostuhinnad vahemikku 690...10 000 rbl. Talude müügilepingud tehti 15...25 aasta peale. Koheselt ja täissummas jõudsid talu osta välja vaid väga vähesed peremehed.

Talumaadel asunud 140-st talust sai enne 1891. aastat pärisperemeheks seitse talupidajat.⁹³ Kvoodimaal müüki pandud kolmest talust oli 1891. aasta seisuga ostetud ära vaid üks talu, Kamari külas Raitsaare talu. See osteti 1877. aastal 800 rbl eest välja. Teine kvoodimaal paiknenud talu, *Ruddisaare*, samas külas (hind 10 korda kallim – 8 300 rbl) osteti aasta hiljem ning jõuti lõplik summa ära tasuda 1902. aastaks. 1874. aastal 10 000 rbl ostetud Umbusi küla Liiva talu oli ostetud 1900. aastaks välja.⁹⁴

⁸⁹ Rosenberg 1976, lk. 262-263.

⁹⁰ Vt Lisa 3.

⁹¹ EAA.1427.1.173, 13-16a.

⁹² EAA.1427.1.29, 59-62.

⁹³ Samas.

⁹⁴ Samas; EAA.1427.1.33, 84a-85.

Kadri Tael. 1919. aasta maareform Vana-Põltsamaa vallas

Vana-Põltsamaa mõisale kuulunud üks suuremaid maatükke (811 vkm), Nõmme karjamõis müüdi 23. aprillil 1878. aastal Aleksander Zimmermannile. Selle hind oli 14 000 rbl, mis tuli tasuda 29 aasta jooksul. 1901. aastaks oli tasutud 8 500 rbl.⁹⁵ Maatükk oli edaspidi omakorda väljarenditud kaheksa omaniku vahel.⁹⁶

Kevadeks 1900 olid üle poole taludest päriseks ostetud, täpsemalt 72 talu, mis moodustas 51 % talumaal kogu talude üldarvust. Kõige rohkem oli talusid välja ostetud Räsna külas – 21-st talust 14 talu. Vitsjärve ja Annikvere külas ligines päriseksostetud talude arv poolele kogu talude üldarvust. Üle poole taludest oli ostetud Umbusi külas, nimelt 43-st talust 24. Kõige vähem oli välja jõutud osta Lebavere külas, täpsemalt 18-st talust vaid viis talu.⁹⁷

1.4. Maasuhete muutumine 20. sajandi algul

Viljandimaa põhjaosa jäi 1860 – 1890. aastatel linakasvatusest tingitud majandusliku tõusuga oma arengus maha, mida ka näitas talude aeglasem päriseks ostmine. Sajandi lõpul aga hakkas põhjaosa oma arengus kiirenema, kui paljud mõisad hakkasid arendama karjakasvatust, eriti aga piimakarjakasvatust. Sellest algas ka kiirem jõukuse kasvamine ja majanduslik elavnemine. Põltsamaa kihelkonnas oli Adavere, Kaavere, Kurista, Lustivere, Pajusi, Tapiku ja Vana-Põltsamaa mõisas meierei. Neis toodeti võid, juustu ja koort turustamiseks nii Peterburis kui ka välismaal.⁹⁸

Eeskuju kandus ka talumajandusse. Karjandus, piimandus, põllumajanduse mehhaniseerimine andis palju tulu, kuid nõudsid ka suurt kulu. See polnud üksikule talule enam tihti jõukohane ning asjaga hakati tegelema ühiselt.⁹⁹ Soodsal pinnal esile tõusnud põllumajanduslik ühistegevus „andis eriti suurepäraseid tagajärgi moodsa talupiimanduse arendamisel Põltsamaa-Pilistvere ja Suure-Jaani rajoonis.“¹⁰⁰

Kui eelnevalt oli „võitlusrindel talu üksik, siis nüüd lisandus sellele tugev ühistegevuse moment ja piimandus on olnud algusest peale ühistegevuse alusel.“¹⁰¹ Sepp seletas järgnevalt: „Esialgu ei leidnud see ühistegevusele toetuv tootmispsühholoogia soodsat arenemispinda tõsimulgimaalistes kihelkondades, vaid

⁹⁵ EAA.1427.1.29, 59; EAA.1427.1.33, 84a-85.

⁹⁶ EAA.2072.9.537.

⁹⁷ EAA.1427.1.33, 84a-89.

⁹⁸ Viljandimaa I 1939, lk 295-296; Richter, Adolf. *Baltische Verkehrs- und Adreßbücher. I. Livland*. Riga 1909, v 773-782.

⁹⁹ Sepp 1940, lk 389.

¹⁰⁰ Viljandimaa I 1939, lk 292.

¹⁰¹ Samas, lk 293.

teisal, suurejoonelisemalt nimelt Põhja-Viljandimaal Põltsamaal, Pilistveres, Kolga-Jaanis.“ Sepp põhjendas, miks varem majanduslikus ettevõtlikkuses maha jäänud piirkond esile tõusis hiljem: „Pidurid uue olukorra tekkimiseks polnud siin nii tugevad kui seal, kus taluindividualism oli arenenud sageli äärmuseni.“¹⁰²

Rahulolematu maasuhetega jätkus endiselt ka uuel sajandil. Eriti rõhus haritava maa omamise ja kasutamise küsimus. Lõuna-Eestis elas mõisa- ja kvoodimaal 25...30 % kogu rahvastikust. Talumaal valitses suuri pingeid põhjustav ülerahvastatus, üldiselt soovisid nii maatöölised kui ka maata või vähese maaga rahvas saada iseseisvaks kohapidajaks.¹⁰³ Kõik talurahvakihid polnud olukorraga rahul, väljaarvatud ehk kõige jõukamad. Ebapopulaarne Jaapani – Vene sõda pingestas samuti olukorda, tuues rahvale vastumeelseid kohustusi nii kodumaal kui ka sõjatandril.¹⁰⁴

Ka stiihilisi mõisate põletamisi ja rüüstamisi 1905. aastal võib näha kui maaküsimuse lahendamise umbteed. Põltsamaa kihelkonnas polnud 1905. aastal rüüstamisi ning olid ainult mõned muudel põhjustel kokkupõrked. Üldiselt piirduti inimestelt relvade ära võtmisega, kuid tuli ka ette peksmisi ja isegi mahalaskmisi.¹⁰⁵ Näiteks Pajusi mõisas nõuti relvade ähvardusel, et mõisa metsa ei müüdaks maha. Selle juhtumi puhul piirduti küll veel relvade ära võtmisega ning inimeste kinnipidamisega.¹⁰⁶

Hiljem töötati välja mitu maareformi projekti, kuid need ei realiseerunud. Pjotr Stolõpini (Venemaa pea- ja siseminister 1906 – 1911) algatatud rahutuste-aege maareform lõhkus vene külaühiskonna senist korraldust, arendas maal kaubalisi suhteid ning tõstis oluliselt agrotehnika taset.¹⁰⁷ Sellega ei käsitletud suurmaavaldust, vaid soodustati Venemaa uute äärealade koloniseerimist ja puudutas rohkem Venemaa sisekubermange.¹⁰⁸ Läänemere kubermangudes hoogustus alates 1906. aastast Vene Talurahva Põllupanga tegevus, mille abil siin suurenes talude päriseksostmine.¹⁰⁹

Revolutsiooni (aga ka Stolõpini) teenena võib lugeda ka nt kroonutalupoegade maa väljaostujäreelmaksu kaotamist, kehviktalurahvale riigimõisate väikekohtadena

¹⁰² Sepp 1940, lk 390.

¹⁰³ Eesti ajalugu V, lk 125.

¹⁰⁴ Kruus 1928, lk 123-125.

¹⁰⁵ Postimees 7.01.1906, lk 3. Põltsamaalt.

¹⁰⁶ Postimees 10.01.1906, lk 3. Põltsamaa.

¹⁰⁷ Kivimäe, Sirje. *Die Agrarreform Stolypins in den baltischen Gouvernements. – Die baltischen Provinzen Russlands zwischen den Revolution von 1905 und 1917. The Russian Russian Baltic Provinces between the 1905/1917 Revolutions.* Hrsg/ Ed Andrew Ezergailis, Gert von Pistohlkors. Köln – Wien 1982, lk 95-97.

¹⁰⁸ Samas, lk 112-114.

¹⁰⁹ Samas, lk 107.

jagamist, rendi vähendamist ning mõisamoonakate olukorrale leevenduste tegemist.¹¹⁰ Võimureformiga tekkinud Riigiduumasse said vabade valimistega erakonnad, kel kõikidel oli oma programmi ühe põhiosana ka agraarprogramm.¹¹¹

Põltsamaa kihelkonnas oli 1913. aastaks loodud eramõisate talumaadele 595 talu, neist Vana-Põltsamaa mõisal oli 148 talu. Vana-Põltsamaa vald oli endiselt talude arvu poolest rikkaim kui ka pindalalt suurim kihelkonnas. Naabermõisates, Pajusis ja Lustiveres olid vastavalt talusid 95 ja 82 talumaadel. Talude arvu poolest oli kõige väiksem Tapiku mõis, 24 taluga. Kihelkonnas oli talu keskmine suurus 42 tiinu. Kõige enam oli 40...50 tiinuseid talusid, nimelt 179. Ka Vana-Põltsamaa mõisas oli selliseid talusid enim, kokku 50. Suurim talu vallas oli 99,03 ning kõige väiksem oli vaid 1,8 tiinu suurune.¹¹² Vana-Põltsamaa mõisa kvoodimaa suurus oli 1911. aastal 8 539 vkm, seal paiknes 95 talu ning kvoodimaal asus Alevisaare (*Alewisar G*, 345 vkm), Kamari (*Beihof Kammara C*, 896 vkm) ja Paduveri (*Beihof Paddofer F*, 877 vkm) karjamõis.¹¹³

Nii Vana-Põltsamaa vallas kui ka igal pool mujal domineeris endiselt suurmaaomand väikemaaomandi üle. Enamus eestlasi elas maal, üldiselt mitteomades siiski mitte mingisugust isiklikku maad. Suur osa elanikkonnast oli rendisuhtes mõisaga, makstes rendiraha või tehes tegu, et oma majapidamist üleval hoida mõisa- või talumaal. Inimeste jätkuv juurdekasv põhjustasid üha suuremaid sotsiaalseid ja majanduslikke probleeme. Üle 40 aasta tõusis vallas märgatavalt kvoodimaal olevate talude arv, ligi kolm korda (32-lt 95-le).¹¹⁴ Lisaks veel moonaka- ja metsavahikohad. Talumaadel olevat talude arv kasvas vaid 138-lt 148-le. Avardunud liikumisvõimalused tõid endaga kaasa liikumisi alevitesse ja linnadesse. Võimalik, et seeläbi suurenes ka Põltsamaa alevik, kus enne maareformi jõustumist elas ligi 2 100 inimest.¹¹⁵

¹¹⁰ Kibal, Birgit. Kas 1905. aastal tuli mäss maalt linna või kõndis linnast maale? Tuna 1, 2006, lk 148.

¹¹¹ Päts, K. Maa-küsimus. Tallinn 1907, lk 90.

¹¹² EAA.1427.1.19, 2a-4.

¹¹³ Samas, 123-126.

¹¹⁴ Samas.

¹¹⁵ ERA.3142.1.371, 41-42. Statistilised andmed valdade suuruse, elanike kohta 1919.

Kadri Tael. 1919. aasta maareform Vana-Põltsamaa vallas

2. Maareform Eestis

2.1. Maasuhete radikaliseerumine 1917 - 1919

Veebruarirevolutsiooni tulemusena loobus keiser 2. märtsil 1917 (ukj)¹¹⁶ troonist ning Venemaa sai vabariik. Eesti alad liideti ühte Eestimaa kubermangu, sellele anti laialdane autonoomia ning loodi Ajutine Maanõukogu. Alates aprillist hakkas poliitiline maastik elavnema ning oluline osa erakondade programmis oli ka maasuhetel.

Kodanlikest parteidest oli Talurahvaliidul pikema ajalooga programm. Üldiselt oldi oma nõudmistel veel tagasihoidlikud – valdav oli võõrandamise eest mingigi tasu maksmine, eraomanduse konfiskeerimise piiratud ulatus jms.¹¹⁷

Sotsialistlikud parteid olid radikaalsemad. Ka Eestis oli esseeeridel oma partei, mis kasutas siin sama programmi, mille alusel vasakradikaalid andsid hiljem välja Maadekreedi. Mõlemad peavoolud said kokku 3 – 4. juulil Tallinnas peetud rahvuskongressil. Põhiettekande tegi siis veel liitumatu (hiljem Maaliidus) Tallinna advokaat Konstantin Päts, kelle põhitees oli maa natsionaliseerimine. Samas astus ka ta välja taluomanike eraomanduse kaitseks, jättes esialgu natsionaliseerimisest kõrvale talukohad, mis olid juba täielikult või osaliselt päriseks ostetud.

Kaasettekandjad olid Eesti Sõjaväelaste Ülemkomitee liige Peeter Schneider ning Radikaalsotsialistliku Partei agraarprogrammi koostaja Eduard Laaman. Esimene kaitses rohkem maaeraomandust, mis pidi tagama kõige intensiivsema maaharimise, teine aga maa natsionaliseerimist ja põlisrendile andmist. Põhiküsimusi oli kolm – kas anda võõrandatav maa eraomandisse või põlisrendile, eelistada suur- või väikemajapidamist ning kas enamik maaküsimusi tuleb lahendada Eestis või koostöös üle kogu Venemaa.

Kui esimestes küsimustes jooksis piir paljuski poliitilisi eelistusi pidi, siis viimases küsimuses oldi rõhuvalt seisukohal, et maaküsimusi tuleb otsustada ainult Eesti “osariigi” Asutavas Kogus. Kongress otsustas luua “osariigile” kuuluva maafondi, mis pidi tekkima riigi, keisrikoja- ja usuühingute maade tasuta võõrandamisest. Eramõisaid ei kavatsenud veel tasuta võõrandada. Seega oli suur osa maaküsimusest seotud feodaalsete privileegide kaotamise ja võrdsete õiguste sisseviimisega.¹¹⁸

¹¹⁶ Kuni 1. veebruarini 1918 kõik kuupäevad on antud vana kalendri järgi.

¹¹⁷ Saarniit, Harald. Eesti kodanluse agraarpoliitikast 1917. aastal. – Poliitika 2, 1990, lk 39-40.

¹¹⁸ Samas, lk 42-45.

Üks peaküsimus oli rahvuspoliitiline – otsustamisõiguse jätmine “osariigi” pädevusse – ning teine agraarpoliitiline – väikemajapidamise eelistamine ja talupidajakihi laiendamine. Eramaade tasuta või tasu eest võõrandamine oli veel alles väiksemajärgulisem küsimus. Venemaa Ajutise Valitsuse 12. juulil 1917 määrusega seisatati kõikide maade edasine müümine. Edaspidi lubati ainult üksikutele juhtudel müük, mis pidi olema kohaliku maakomitee nõusolekul ja põlluministri kinnitusel.¹¹⁹

Enamlaste riigipööre toimus Petrogradis 23 – 26. oktoobril, sest 12. novembriks kavandatud Venemaa Asutava Kogu valimistega oli selge, et enamlased ei saa seal ei enamust ega ka võimu. Ka Eestis õnnestus enamlastel samal ajal võtta suuremates linnades võim enda kätte. Esseeride agraarprogrammil põhinev Maadekreet anti välja 26. oktoobril. Dekreediga üritati kaotada kogu maa eraomandus ja maa igasugune võõrandamine, samuti palgatööjõu kasutamine maal. Ka kogukondliku ja talupoegade eramaa natsionaliseerimine kavandati suurmaavaldustega samadel alustel.¹²⁰

Mõisad kavatseti võtta vallanõukogude juhtimise alla, selleks saadeti vallanõukogudele appi linnades punakaartlastest moodustatud rünnaksalku. Iga salgas oli kuus liiget ning selle eesotsas oli vastava ettevalmistusega instruktor. Ainuüksi Tallinnast saadeti detsembris 1917 valdadesse sada sellist salka.¹²¹

Mõisate ülevõtmisel pidi koostatama protokoll, milles pidi kogu mõisa vara akteerima kolmes eksemplaris – valla-, maakonna- ja kubermangunõukogule. Ülevõtmist alustati kohe novembris 1917 ja see protsess olevat lõpetatud (pole küll teada, kas ka plaanitud mahus) veebruaris 1918.¹²² Ühe allika järgi jõuti üle võtta 5/6 mõisatest.¹²³ Neist plaaniti teha kollektiivseid suurmajapidamisi, mida polevat lubatud tükeldada ega jaotada muul viisil laiali.

Enamlased loobusid esseerlikust Maadekreedist ning andsid selle asemel 27. jaanuaril (9. veebruaril ukj) 1918 välja oma dekreedid “Maa sotsialiseerimise seaduse”.¹²⁴ Eesti jaoks polnud see enam kuigi oluline samm, sest kahe nädala pärast kuulutati välja Eesti Vabariik.

¹¹⁹ Pool 1926, lk 458.

¹²⁰ Nr 13. Maadekreet (*Dekret o zemle*) 26.10 (08.11) 1917. – Dekrety sovetskoj vlasti. Tom I. 25 okjabrja 1917 g. – 16 marta 1918 g. Moskva 1957, lk 17...20.

¹²¹ Antons 1957, lk 24.

¹²² Samas, lk 24-25.

¹²³ Saat, Joosep. Nõukogude võim Eestis. Tallinn 1975, lk 302.

¹²⁴ Nr 274. Maa sotsialiseerimise alusseadus (*Osnovnoj zakon o socializacii zemli*) 27.01 (09.02) 1918. – Dekrety sovetskoj vlasti. Tom I. 25 okjabrja 1917 g. – 16 marta 1918 g. Moskva 1957, lk 406...420.

Kadri Tael. 1919. aasta maareform Vana-Põltsamaa vallas

Paraku algas kohe ka Saksa okupatsioon. Kogu mõisate ülevõtmise protsess peatati. Balti kubermangude Saksamaaga liitmise plaanile lisaks oli olemas ka hiigelsuur saksa kolonistide sissetoomise plaan (2 miljonit inimest).¹²⁵ Samal ajal elas nendes kubermangudes Venemaa 1897. aasta rahvaloenduse järgi umbes 2,5 miljonit inimest. Saksamaal algasid 4. novembril sündmused, mis viisid keisri lahkumiseni riigist 9. novembril ning sisuliselt vabariigi väljakuulutamiseni. Saksa väed hakkasid Eestist taanduma ning võim läks üle Eesti Vabariigile.

2.2. Maareformi eel

Enne maareformi oli Eestis 1 149 suurmaaomandust, mille kogupindala oli 2 428 087 ha (58 %) ning keskmine suurus 2 113 ha. Põllumajanduslikku pinda oli 1 158 514 ha, kõlbmatut maad 525 609 ha.¹²⁶ Veidi vähem kui veerand mõisamaast oli renditud välja väikekohtadena 6...12-aastase renditajajaga. Kokku oli selliseid renditalundeid 23 023, mille kogupindala oli 557 015 ha. Päriseksostetud talukohti oli 51 460, keskmise suurusega 34 ha ja kogupindalaga 1 761 015 ha (42 %).¹²⁷ Põllumajanduslikku pinda oli 1 558 484 ha, kõlbmatut maad vaid 104 060 ha.¹²⁸

Nende numbrite valguses joonistub välja maa kasutuse võimalik majanduslik otstarbekus. Suurmaaomandil oli viis korda enam kõlbmatut ja ülesharimata maad kui väikemaaomandil. Võimalik, et väikemaaomand tagaski maa efektiivsema ja plaanipärasema kasutamise, sest sidus rohkem inimesi maaga ja muutis neid paiksemaks. Ka oli oluline, eelkõige sotsiaal-poliitilises mõttes, maa kättesaadavamaks tegemine maa põliselanikele.

„Välja kujunenud olukorra parandamiseks, maa sotsiaalökonomiliste olude muutmiseks paremuse sihis, asundusküsimuse otstarbekohaseks korraldamiseks ja rahva üldiste elutingimuste parandamiseks oli hädapärast tarvilik uus agraarreform,“¹²⁹ kirjutas Toomas Sinberg.¹³⁰

Maareformi võimalikud teostumise eeldused seega olid:

- rahva psühholoogiline valmisolek õigusteadvuse näol, mis pidas mõisnikkudelt maavõõrandamist õiglaseks;

¹²⁵ Pool, Theodor. Maauuendus Eestis ja selle tulemusi. Tallinn 1936, lk 9.

¹²⁶ Samas, lk 4.

¹²⁷ Rosenberg 1994, lk 42.

¹²⁸ Pool 1936, lk 4.

¹²⁹ ERA 62.42.49, 13. Toomas Sinbergi (1893-19?) koostatud käsikirjaline uurimus Eesti maareformist 1919-1930.

¹³⁰ Sinberg oli tollane Põllutöoministeeriumi Maakorralduse Peavalitsuse direktor.

Kadri Tael. 1919. aasta maareform Vana-Põltsamaa vallas

- väikemajapidamiste piisav tugevus ja iseseisvus, mis suutnuks ära hoida majanduse kokkuvarisemine suurmajapidamiste likvideerimisel;
- aktiivsed seltsid ja ühingud ning hästi organiseeritud vallaomavalitsused, mis näitasid ühiskonna tugevat organiseeritust.¹³¹

„Maanälja kustutamine, maa tagastamine maa otsekoheste harijate kätte, ühtlasi ajaloolise ülekohtu heakstegemine, – see oli maareformi esimene ülesanne,“ sõnastas järgneva suuna maaseaduse põhiautor Pool.¹³² Aja jooksul oli maa liikunud väikese grupi kätte (varasematel aegadel peamiselt vägivallaga), kes ei samastanud ennast põlisrahvaga ega harinud maad oma tööjõuga.

Talurahva vaenulikkus baltisakslaste vastu võimendus esimese Vene revolutsiooni ajal ning sellele järgnenud karistussalkade tegevus jättis väga tugeva jälje. Hiljem järgnenud Esimene maailmasõda ja Saksa okupatsioon ainult süvendasid negatiivset suhtumist Saksamaa ja baltisakslaste vastu.¹³³

Maareformiga plaaniti suurmaamanikelt võtta valduste tükeldamisega majanduslik alus, et likvideerida nende poliitiline võim. Ilma noore riigi lubaduseta anda maad eelisjärjekorras Vabadussõjas võidelnud sõjameestele poleks võib-olla ka olnud võimalik mobiliseerida Vabadussõjaks sellist hulka eestlasi.¹³⁴

Tulevaselt reformilt oodatigi lahendusi nii rahvuslikele kui ka sotsiaalsetele probleemidele. Maa ümberjagamisega loodeti tekkivat arvukas põllupidajate ning ka keskklassi kiht, mis oleks ka kindlam tugi Eesti riigi iseseisvusele. „Iseseisvate väikepõllupidajate arvu suurenemine oli tähtis poliitiliselt, kuid maareform oli hädatarvilik ka majanduslikult uue riigi rajamisel,“ rõhutas Pool selle majanduslikku tähtsust.¹³⁵

Peale poliitiliste ja ajalooliste oli ülitähtis ka jooksvate majanduslike probleemide lahendamine. Sõdade ajal olid paljud majapidamised jäänud laokile, inventari oli hävinenud, omanikud lahkunud ja jätnud majapidamised maha. Seda võimalust nähtigi maa ümberkorraldamises, et kõrvaldada selle sööti- ja kasutamata jäämise oht. Samuti tuli tagada, et oleks tulevaks maaharimise ja külviperioodiks valmis sellekohased tegevuskavad.

¹³¹ Rosenberg, Tiit. *Agrarfrage und Agrarreform in Estland 1919: Ursachen, Voraussetzungen und Folgen*. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Humanitaar- ja sotsiaalteadused 43 (3), 1994, lk 333.

¹³² Pool 1926, lk 451.

¹³³ Pajur, Ago. *Landeswehr*’i sõja puhkemine: Eesti vaatenurk. – Tuna 2, 2009, lk 58-64.

¹³⁴ Lepplaan 2009, lk 9.

¹³⁵ Pool 1926, lk 452.

Maareformiga avanes „rida põllumajanduslikke rikkusi tööle ja kapitalile, mis seni seisid kasutamata.“ Pool pidas selle all silmas eelkõige kasutamata suuri maa-alasid, „mille innukale asustamisele põllumeeskond riigi kaasabil võis asuda.“¹³⁶

Eesti iseseisvuse väljakuulutamisel 24. veebruaril 1918¹³⁷ pidi Ajutine Valitsus otsekohe asuma välja töötama maaküsimuse seaduseelnõud.¹³⁸ 27. novembril võeti vastu määrused mõisamaade kontrolli all võtmise ja maaolude esialgse korraldamise kohta, mis oli esimene sellesuunaline samm.¹³⁹

Eesti Ajutine Valitsus jätkas Venemaa Ajutise Valitsuse 12. juuli (24. juulil ukj) 1917. a määrusepõhist olukorda, millega oli seisma pandud kõigi maade edasine müümine. See oli üks esimesi samme tulevase Eesti maareformi suunas.¹⁴⁰

Mõisate maa ja mets läks vallanõukogude kontrolli alla, kelle korraldusel võeti mõisates kogu inventar kontrolli alla ja valvati majapidamise järele. Mõisamaade alla läksid kõik mõisate päralt olevad maad, mida mõis oma tarbel või väljarentimise teel kasutas, vahet tegemata mõisa-, talu- või kvoodimaal.¹⁴¹

Linnamõisaid valvasid linnavolikogud, kroonu ja Vene Põllupanga mõisate valitsemise võttis üle põllutööministeerium. Sellega tagati järelevalve suurmajapidamistes ning otsustati korratute mõisate edaspidise hoolekande võtmise üle. Kandimeeste ja popside maaküsimuses pidi põllutööministeerium viivitamata astuma samme maatarvitamise laiendamiseks ning maatute maaga varustamiseks.¹⁴²

Mõisate omanike eemalolek ja mahajäetud mõisamajandus sundisid uutele abinõudele. Ajutine Valitsus võttis 17. detsembril vastu määruse mõisate korratu majapidamise ja laastamise asjus.¹⁴³ Põllutööministeerium saatis komisjone kontrollima kohalikku olukorda ja korratuid majapidamisi, määrates vajaduse korral mõisamajapidamisele valitseja. Loodud hoolekandemõisate eest vastutas põllutööministeerium.

¹³⁶ Pool 1936, lk 9.

¹³⁷ Alates 14.02.1918 on kõik kuupäevad antud uue kalendri järgi (ukj).

¹³⁸ RT 1918. Nr 1, lk 2-3. Iseseisvusmanifest.

¹³⁹ RT 1918. Nr 3, lk 9-10. Määrused maade kontrolli alla võtmise kohta; RT 1918. Nr 5, lk 4. Määrused mõisamaade kontrolli alla võtmise ja maaolude esialgse korraldamise kohta.

¹⁴⁰ Pool 1925, lk 458.

¹⁴¹ RT 1918. Nr 3, lk 9-10.

¹⁴² Samas.

¹⁴³ RT 1918. Nr 10, lk 2. Määrus mõisate korratu majapidamise ja laastamise asjus; Mõisamaade kontrolli alla võtmise määruse lähemad juhtnõõrid.

Maade saamist kinnitati juba 20. detsembril 1918. aastal, kus tasuta maad lubati riiklikust maafondist kodanikele, kes Eesti Vabariigi kaitsmisel iseäralist vahvust üles näidanud, samuti vigastada saanutele ning langenute perekondadele.¹⁴⁴

Ajutise Valitsuse vastuvõetud seadusega riigistati 17. veebruaril 1919 kõik rüütelkondade mõisad ja võeti põllutöoministeeriumi valitsemisel alla.¹⁴⁵ Mõisatele määratud valitsejale anti õigus hoolekandemõisa ka ise pidada või rentida põllutöoministeeriumi nõusolekul väikekohtadena välja, eelkõige mõisatööliste, kandimeestele, vabadikele ja maatameestele tähtajaga 1 kuni 6 aastani.¹⁴⁶ Sellega piirati suurmaavaldust veel enne valimisi ning Maaseaduse vastuvõtmist. Rahva varandus hoiti alal kuni maaküsimuse otsustamiseni ning kaitsti rahvast näljaohu eest.¹⁴⁷

Asutava Kogu valimised toimusid 5 – 7. aprill ning 23. aprillil tuli kogu kokku. Esmane ülesanne oli põhi- ja maaseaduse väljatöötamine ning vastuvõtmine. Juba 3. aprillil oli formuleeritud reformikavand „Maa küsimused Eestis“ 15 punkti, mis hiljem leidsid ka oma koha reformi lõppvariandis.¹⁴⁸ Kõige esimene punkt oli mõisate tunnistamine riigi omandusse ja riigi maatagavara loomine, millest saaksid maad kõik maata kodanikud ja väikesemad majapidamised.¹⁴⁹

Seatud siht väikemajapidamiste loomise suunas tehti juba suvel 1919, kui kõik maasoovijad, kaasa arvatud sõjaväelased, ühiskondlikud asutused ja organisatsioonid, said oma maasoovist teatada maakonna- ja vallavalitsustele. Seega loodeti juba teateid saada 10. augustiks, kui palju maad ja missuguseid ehitusi soovitakse kasutusse saada.¹⁵⁰ Väikese aja peale tehtud kokkuvõtted rääkisid siiski maasoovijate suuremast arvust kui oli üldse anda maad. Eeldati, et suurema maasoovijate arvu puhul sai uue maasaajana valida välja kõige parema põllumehe.¹⁵¹

Asutavas Kogus loodud maaseaduse komisjonis jõuti reformikava esimeste variantideni 5. juunil ning arutelu kogus algas 25. juulil. Suurim küsimus oli ka võõrandatavate mõisate eest tasumaksmine. Kõikidel erakondadel olid erinevad lähenemised ja ettepanekud. Samas oli aeg see, mis sundis maareformi kiiremini vastu

¹⁴⁴ RT 1918. Nr 9, lk 1. Ajutise Valitsuse määrus.

¹⁴⁵ RT 1919. Nr 11, lk 81. Nr 27 Ajutise Valitsuse poolt 17.02.1919 vastuvõetud seadus.

¹⁴⁶ RT 1919. Nr 15, lk 113-114. Nr 37 Ajutise Valitsuse poolt 28. veebr. 1919. a. vastuvõetud määrus.

¹⁴⁷ Sinberg, Toomas. Ülevaade maakorraldusest Vabariigi esimesel aastakümnel. – Agronoom 2, 1928, lk 1-2.

¹⁴⁸ Arvatavasti pärit Theodor Pooli sulest.

¹⁴⁹ Oll, Ülo. Maareform ja Theodor Pool. 1. Maaseaduse ettevalmistamine ja selle esimene lugemine Asutavas Kogus. – Agraarteadus 4/ 1994, lk 382-384.

¹⁵⁰ ERA.3070.1.5, 146. Vallavalitsustele Viljandimaal. 29.07.1919.

¹⁵¹ Viidatud Ülo Olli järgi. Maareform ja Th. Pool 2. – Agraarteadus 1, 1995, lk 102.

Kadri Tael. 1919. aasta maareform Vana-Põltsamaa vallas

võtma. Pikkade arutelude tulemusena ja mõjutatuna *Landeswehr*’i sõjast jäi peale kogu maa võõrandamise suund, sealjuures endistele omanikele tasu maksmata. Riiklikust maafondist oleks soovijaile jagatud maa välja, kuid antud põlisrendile, mitte päriks. Hiljem küll näeme, et võõrandamisele ei kuulnud talumaad, põlisrent asendus päriksostmisega ning suurmaaomanikele maksti siiski võõrandatu eest hüvitist.

2.3. Maareformi seadusandlus ja üldiseloostus

Maareformi õigusliku aluse moodustas Maaseadus (võetud vastu 10. oktoobril 1919)¹⁵² ning hilisem Riigimaade põliseks tarvitamiseks ja omandamiseks andmise seadus (võetud vastu 16. juunil 1925).¹⁵³ Lisaks anti puudujääkide ilmnemisel välja täiendavaid seadusi ja määrusi ning uusi juhtnööre ning endistele omanikkudele maade tagasiandmist ja võõrandatu eest tasumaksmist.¹⁵⁴

Maaseadusel oli kaks osa: suurmajapidamistest riikliku maatagavara loomine ja maatagavara tarvitamise kord. Riikliku maatagavara loomiseks võõrandati riigi omanduseks kõik Eesti Vabariigi piires olevad mõisad ja maad, mis olid märgitud Balti Eraseaduse § 597 ühes kõikide päraliste ja kõlbliku põllumajandusinventariga.

Võõrandamisele ei kuulunud linnade, heategevus- ja teadusasutuste ning maakondade ja valdade päralt olevad mõisad,¹⁵⁵ kui selle omanik ei olnud samaaegselt rüütlimõisa omanik; surnuaedade, kirikute ja kloostrite alune pind ühes tarviliku õuemaaga; mõisarentniku päralt olev ühe mõisa põllumajanduslik inventar, kui rentnik pidas enne 11. novembrit 1918 sõlmitud rendilepingu põhjal mõisa ise ja kui ta ei olnud rüütlimõisa omanik ning kirimõisate ja maade inventar. Endistele võõrandatud maa pidajale jäeti osa vajalikku inventari, kui ta tulevikus saaks harimiseks maad.¹⁵⁶ Võõrandatud maa kompenseerimine jäeti hilisemate seaduste lahendada, tasu maksti vaid inventari eest ning 1914. aasta turuhindade alusel.¹⁵⁷

Erimeelsused võõrandamiste kavandamisel külvasid vastakaid arvamusi juba enne maaseaduse vastuvõtmist ja ei lõppenud ka selle vastuvõtmisega. Paar päeva enne

¹⁵² RT 1919. Nr 79/ 80, lk 625-627. Nr 156. Asutava Kogu poolt 10. okt 1919. a vastuvõetud maaseadus.

¹⁵³ RT 1925. Nr 109/ 110, lk 589-591. Riigimaade põliseks tarvitamiseks ja omandamiseks andmise seadus.

¹⁵⁴ Kaiv, Johannes. Seadused ja määrused maareformi, maakorralduse ja põllumajanduse alal ühes Riigikohtu otsustest võetud seletustega. Tallinn 1930; Mõtte, Johannes. Maaseadus ja maareformi teostamise määrused: nende uuemad täiendused ja muudatused ning teised tähtsamad riigi- ja eramaade kohta käivad seadused, määrused ja juhtnöörid ühes lühikeste väljavõtetega Riigikohtu administratiivosakonna otsustest kuni 1. jaanuarini 1929. a. Tartu 1929.

¹⁵⁵ Selle-aegses keelekasutuses “maakoh” (saksakeelsest väljendist *Landstelle*).

¹⁵⁶ RT 1919. Nr 79/ 80, lk 625-627. Maaseadus.

¹⁵⁷ Samas.

maareformi vastuvõtmist, 7. oktoobril 1919 kaitses Pool veel vastuvõetavat maareformi mõisate riigi omandisse võtmises osas:

- mõisate võõrandamisega võetakse ära edasiste fiktiivsete lepingute võimalus;
- metsade täielik kontroll võimaldaks metsade plaanikindlamat kasutuselevõttu;
- kõikide mõisate ülevõtmisega tekiks võimalus neid otstarbekamalt planeerida.¹⁵⁸

Seega eeldati, et maavalduste terviklik võõrandamine tagab parema planeerimistulemuse ja säästab aega ning võimaldab koheselt alustada planeerimise, tükeldamise ja väljajagamisega.

Värskelt vastuvõetud maaseadus oli vastumeelt paljudele. Suurt pahameelt valmistas koheselt põlisrendile andmine. Jaan Lattik (Kristliku Rahvaerakonna juht) kritiseeris ajaleht Maaliidu veergudel maa andmist rendile. Lattik ütles põlise rendi vastu, et eestlane vihkab renti, sest „eestlane tahab maad saada, et ta seda maad ka omaks võiks pidada.“ Ning tsiteeris üht Võrumaa meest: „Põline rent on asi, mis põleb, aga kunagi ära ei põle.“ Põlisele rendile andmise kaitseks astus välja August Rei: „Kui praegu hulk maad müügile lasta, siis langevad hinnad väga alla ja inimesed võiksid endale hulk maad kokku osta, et mõne aja pärast kallilt edasi müüa.“ Lisades, et tulevikus võib saada võimalikuks maa eraomandusesse müümine.¹⁵⁹

Põlisrendi näol pidi seda harima inimene, kellele anti maa, seda ei tohtinud rentida edasi ega müüa. MS § 15 järgi anti riigimaid tarvitada põliselt (pärandatavalt) põllumajapidamiseks väikemajapidamisena või kõrvaltöõharuna peetavate käsitööliste, kalameeste, maatööliste ja aiapidamise kohana. Teisena anti maa rendile kuni 99 aastaks põllumajandus-, haridus-, omavalitsus-, ühistegevusasutustele ja kaubandus- või tööstusettevõtetele kasutamiseks ning üksikisikutele ehituskrundidena, tööstuslikuks ja kaubanduslikuks otstarbeks või uudismaana ülesharimiseks. Kolmanda variandina anti rendile tähtajaliselt kuni 24 aastaks üksikisikutele põllumajapidamiseks.¹⁶⁰

Maad said esmajärjekorras isikud, kes võtsid osa Vabadussõjast: esimestena said isikud, kes Eesti Vabadussõjas väerindel erilist vahvust üles olid näidanud; teisena sõdurid, kes vabadussõjas vigastada saanud ja 40 % töövõimest kaotanud; kolmandana Vabadussõjas langenud sõdurite perekonnad; neljandana sõdurid, kes osa võtnud Vabadussõjas võitlustest vaenlaste vastu, silmas pidades nende tegevuse kestust.¹⁶¹

¹⁵⁸ Viidatud Ülo Olli järgi. Maareform ja Th. Pool 2. – Agraarteadused 1, 1995, lk 100.

¹⁵⁹ Maaliit 11.10.1919, lk 1-2. Maaseaduseelnõu III lugemine.

¹⁶⁰ RT 1919. Nr 79/ 80, lk 625-627. Maaseadus.

¹⁶¹ Samas.

Sõjast osavõtjatele lubati maad juba 20. detsembri 1918. aasta määrusega.¹⁶² Pahatihti jäid sõdurid maa-andmisel vallanõukogudel kahe silma vahele. Sõdurid ei saanud ka kohe tehtud ülekohtule tähelepanu juhtida, kuna olid alles sõjaväes. Seega oli ülioluline hoida neile maad tagavarana ja pidada noorel riigil sõna.¹⁶³

Maad oli õigus saada ka endistel mõisatöölistel, kes olid alalised töölised kuni mõisa tükeldamiseni, uudismaadele asujatel, käsitöölistel ja kalameestel. Riigistatud maade saamiseks eelistati nende talude rentnikke, kes seal juba varem majapidamise olid loonud, samas jäi riigil õigus neid maid vajadusel kruntida.¹⁶⁴

Samuti oli maad õigus saada mitmesugustel asutustel ning isikutel, kellel varem maad ei olnud või kellel seda oli normaaltalust vähem. Asutuste ja omavalitsuste maasaamist määras põllutöoministeerium ja vabariigi valitsus. Maavalitsus otsustas ja kinnitas maatute maasaamist või mittesaamist ka vallanõukogu ettepanekul.

Esialgu sõlmitud tähtajalised rendilepingud (kuni 6 aastat, tasumaksmine toimus iga-aastase rendi näol) tegid maaomanikust üksnes rentniku. Maarendi aluseks võeti Lõuna-Eestis 4. juuni 1901. aastal seaduse põhjal ettevõetud maa tulukuse hindamisel saadud andmed, mille põhjal võeti iga puhaskasu rubla asemel maarendiks $\frac{1}{3}$ puuda ehk ~5 kg rukist. Maarendi maksmine toimus rahas, selleks arvutati rukkis määratud rent igal aastal rahaks ümber Eesti kroonidesse vastavalt selleks valitsuse poolt määratud rukkikilogrammi hinna alusel.

Kindlaksmääratud maarendile lisati juurde kuni 10 %, kui rendile antav koht asus linnast ehk suuremast turust 5...10 versta kaugusel ning kuni 20 %, kui see asus nimetatud kohtadele lähemal kui 5 versta. Uutel kohtadel võis Põllutöoministeerium komisjoni ettepanekul maarenti vähendada esimesel rendiaastal kuni $\frac{1}{4}$ -ni, teisel aastal kuni $\frac{1}{3}$ -ni ja kolmandal aastal $\frac{2}{3}$ -ni rendimäärast, kui maa oli söötis, hooned puudusid ja seega oli raskendatud majapidamiste sisseseadmine.¹⁶⁵

Suveks 1920 jõuti planeeritult anda välja 132 pea- ja 106 karjamõisa, planeerimata ühistutele anti välja 275 pea- ja 280 karjamõisa, riigimajapidamistena kasutati 89 pea- ja 23 karjamõisa ning endistele omanikkudele ja rentnikkudele jäeti 461 pea- ja 141 karjamõisa. Mõisate tükeldamine arvati lõpetatavat 1923. aastaks.¹⁶⁶

¹⁶² RT 1918. Nr 9, lk 1. Ajutise Valitsuse määrus.

¹⁶³ Pool 1920, lk 16.

¹⁶⁴ Samas.

¹⁶⁵ RT 1920. Nr 16/ 17, lk 122-130. Määrused maareformi teostamiseks.

¹⁶⁶ Pool 1920, lk 17.

Päriksostetud majapidamised (51 640 üksust ehk 42 % üldarvust) jäid maareformist puutumata, võõrandamisele kuulusid mõisamajapidamised (1 149 üksust ehk 58 % üldarvust). Kevadel 1920 oli maasaajatele väikekohtadena välja anda jõutud 38 %, aasta hiljem juba 61 % ning 1922. aasta kevadeks 68 %.¹⁶⁷

Maareformiga võõrandati riigile 1 703 kinnistut. Kõige enam võõrandati eraisikutelt – 619 isikult 874 rüütli- ja 256 poolmõisa. Kirikutelt ja kloostritelt võõrandati 260 maatükki ning Petserimaal ja Narva-taguses võõrandati 313 maatükki maaomanditest, mis olid suuremad kui 85 ha või olid ilma peremeheta. Vene riigilt tuli üle 165 ning Vene Põllupangalt 37 mõisa ja maatükki.¹⁶⁸

16. juunil 1925 vastuvõetud riigimaade põliseks tarvitamiseks ja omanduseks andmise seaduse alusel said asunduskohad ja endised renditalude rentnikud õiguse hakata maad pärieks ostma. Koheselt kohta välja osta ei olnud pajudel võimalik, seega pidid paljud laenu võtma. Riik võimaldas ostjate abistamiseks Maapangast soodsatel tingimustel laenu võtta. Võla pealt arvestati 4 % intressi, 0,25 % halduskulusid ja kustutusprotsent vastavalt kustutusajale. Laenu oli võimalik tasuda 60 aasta jooksul aastamaksudena.¹⁶⁹

Maareform ei mõjutanud ainult Eesti sisepoliitikat, vaid ka välispoliitikat. Rüütelkonna juhtivad tegelased saatsid oma pöördumisi lääneriikide valitsustele, kus nõuti maareformi tühistamist või õiglast kompensatsiooni, tõmmates nii suuremat tähelepanu oma olukorrale Eesti Vabariigis. Aadelkond pidas ühe olulisemana hüvitiseküsimust, mis ei olnud täpselt fikseeritud Maaseaduses. Usuti, et lääne võimud avaldavad mõju valitsusele ning nad saavad võõrandatud maavalduste eest üsna suure kompensatsiooni. Samal ajal pidid siinsed riigivalitsejad töötama maaomandist ilmajäänud mõisnike ja nende pooldajate kampaaniatele vastu ning kaitsma ja põhjendama maareformist tulenenud muutusi.¹⁷⁰

1925. aastal vastuvõetud maaseaduse täiendamise ja muutmise seadusega anti endistele omanikkudele siiski osaliselt võõrandatu tagasi, täpsemalt maakohad, mis olid viimase omaniku poolt omandatud enne rüütlimõisa omandamist; maakohad, mis olid eraldatud teisest, maakoha omanikule mitte kuulunud rüütlimõisast ja sisaldas kuni 50 ha kõlblikku maad; asundustalud, mis olid antud endistele mõisaomanikele ja -pärijatele

¹⁶⁷ Rosenberg 1994, lk 42-43.

¹⁶⁸ Pool 1936, lk 12-14.

¹⁶⁹ RT 1925. Nr 109/110, lk 589-591. Riigimaade põliseks tarvitamiseks ja omanduseks andmise seadus.

¹⁷⁰ Lepplaan 2009, lk 37-40; Loit, Aleksander. Baltisaksa rüütelkondade seisukohad ja tegevus Eesti iseseisvumisel 1918-1920. Tuna 4, 2006, lk 65-68.

Kadri Tael. 1919. aasta maareform Vana-Põltsamaa vallas

kasutada; enne Maaseadust alevite piirides asetsenud ehituskruunid ja riigistatud metsadest võõrandamisaasta kasutusnorm.¹⁷¹ Vabadussõjast osavõtnud mõisnikud said juba varem endale taotleda normaalsuuruses talu vajaliku inventari ja hoonetega.

Samuti anti endistele omanikele tagasi kõik võõrandatud tööstusettevõtete, mis tööstusmaksu alla kuulunud koos maa-alaga (mitte üle 50 ha), mõisarentnikele kuulunud ettevõtete sisseseaded ning kolmandatele isikutele kuulunud hooned.¹⁷² Ka said eraisikute kõrval maad tagasi kogudused, esialgu mitte üle 75 ha (koguduse teenijate tarvis; hiljem vähendati 50 ha-ni) põllumajanduslikku maad ja 25 ha metsa.¹⁷³

Maareformi muutmise seadusega vabastati võõrandamisest hiljem 90 maak kohta, 43 tööstusettevõtet, 149 kirikumõisa südant, 415 endisele mõisaomanikule antud asundustalu, 36 alevikrunti ja 2 388 talukohta. Võõrandamisest vabastatu kogupindala oli 71 875 ha.¹⁷⁴

Välispoliitilistel kaalutlusel otsustati võõrandatu eesti hüvitust maksta. Tasuküsimus võõrandatud maade eest lahendati 5. märtsil 1926 vastuvõetud seadusega. Tasu maksis riik pantkirjade näol, mis oli kindlustatud kogu riigi varandusega ning mis lubati riigi poolt 60 aastaga järk-järgult lunastada välja. Tasuta jäid võõrandatuks Vene riigi, põllupanga ja endiste rüütelkondade maad.¹⁷⁵

Hüvitusseadus oli paljudele vastumeelt, kas siis väikese summa pärast või teise äärmusena kaheldi vajaduses üldse maksta hüvitist. Hüvitussumma oli väike, kus kohati saadigi vaid murdosa mõisa ja mõisavalduste tegelikust väärtusest.¹⁷⁶ Samas selgus ka, et hüvitiste (2...3 % tegelikust väärtusest) väljamaksminegi käis riigile üle jõu.¹⁷⁷

¹⁷¹ RT 1925. Nr 95/ 96, lk 457-459. Maaseaduse täiendamise ja muutmise seadus.

¹⁷² RT 1927. Nr 52, lk 714. Maaseaduse täiendamise ja muutmise seadus nr 2.

¹⁷³ RT 1925. Nr 95/ 96, lk 458. Maaseaduse täiendamise ja muutmise seadus; RT 1926. Nr 99, lk 1029. Maaseaduse täiendamise ja muutmise seaduse muutmise seadus.

¹⁷⁴ Samas.

¹⁷⁵ RT 1926. Nr 26, lk 249-250. Riikliku maatagavara loomiseks võõrandatud maade eest tasumaksmise seadus.

¹⁷⁶ Lepplaan 2009, lk. 56-57.

¹⁷⁷ Rosenberg 2002, lk. 144.

3. Maareformi algaastad Viljandimaal

3.1. Maareformi algjärgk maakonnas

Põllutöoministeeriumi Statistika osakonna poolt koostatud väljaandes oli 1919. aasta seisuga Viljandi maakonnas 85 suur-¹⁷⁸, 5 487 väikemaaomandit ning 1 875 rendikohta.¹⁷⁹ Viljandimaal oli samal aastal 7 362 talu, mille keskmise suurus oli 35 t ostutaludel ja 21 t renditaludel.¹⁸⁰ Maakonna suurmaaomanduste keskmine suurus oli 2 717 t rüütlimõisatel, fideikomissidel 2 702 t, kroonumõisatel 2 905 t, kirikumõisatel 531 t ning ühel linnamõisal 700 t.¹⁸¹ Viljandi maakonnas domineerisid suurmaavaldused, mis hõlmasid 53 % kogu maakonna maa-alast.¹⁸²

Maareformiga võõrandati riikliku maatagavara loomiseks kõik mõisamaad ja mõisad koos päraldistega, välja arvatud linnade, heategevate ja teadusasutuste ning valdade päralt olevad mõisad ja maad. Viljandimaal võõrandati 99,6 % suurmaaomandusest ehk 205 389 ha. Võõrandatud maast planeeriti tükeldamiseks 46 952 ha, endistele mõisa rendi- ja popsikohtadele 37 980 ha ning Metsade Peavalitsusele valitseda 120 457 ha.¹⁸³ Esmaste andmete järgselt kuulus Viljandimaal maareformi läbi võõrandamisele 50 rüütlimõisa, 80 karjamõisa, 3 kroonumõisa ja 15 kirikumõisa, kokku seega 148 mõisa ja karjamõisa.¹⁸⁴

1919. aasta jooksul jõuti planeerida Viljandimaal 27 mõisa (kokku 58 673 t) ja loodi nende maadel 511 uut kohta (10 021 t). Uue asuniku kohta tuli seega keskmiselt 20 tiinu. Üle 48 000 t jäi tükeldamata, suur osa moodustas mets ja kõlbmatu maa, mida ei saanud kiiresti planeerida asunikkudele kohtadeks. Kogu Eestis oli selle aastaga jõutud ära planeerida 181 mõisa (kogupindalaga 409 673 t) ning planeerimisel oli 225

¹⁷⁸ Rüütlimõisaid 54 (146 708 t), fideikomissmõisaid 6 (16 212 t), kroonumõisaid 15 (43 577 t), kirikumõisaid 9 (4 779 t), üks linnamõis (700 t). Allikas: Kogu statistilisi andmeid Eestist. Põllutöoministeeriumi Statistika osakonna väljaanne. Tallinn 1921, lk 2-3.

¹⁷⁹ Kogu statistilisi andmeid Eestist. Põllutöoministeeriumi Statistika osakonna väljaanne. Tallinn 1921, lk 2-7.

¹⁸⁰ ERA.58.3.47, 95. Talude arv ja keskmine suurus (katastri andmed 1919 aastast).

¹⁸¹ Samas, 32. Suurmaaomanduse keskmine suurus rühmiti.

¹⁸² Samas, 21. Maapind omanduse- ja harimise-liikide järele jaotult. 1919. a kokkuvõte. Ülevaade enne maareformi.

¹⁸³ Eesti Põllumajandus I Statistiline aastaraamat. Tallinn 1923, lk 21-23.

¹⁸⁴ ERA.58.3.47, 33. Suurmaaomanduste üksuste arv.

Kadri Tael. 1919. aasta maareform Vana-Põltsamaa vallas

mõisa, neist Viljandimaal 8 rüütlimõisa, 14 karjamõisa ja 7 kroonumõisa. Väljajagamisele ei olnud Viljandimaal võetud ühtegi kiriku- ega poolmõisa.¹⁸⁵

Põllutööministeeriumi hoolekande all oli Viljandimaal 2. mai 1919. aasta seisuga 11 mõisa: Olustvere, Jaska, Aimla, Lõhavere, Võisiku, Annemõisa, Päovere, Loodi, Hendriku, Koorküla ja Kärstna koos Karula ja Põrga karjamõisaga.¹⁸⁶ Lisandusid veel hiljem Viljandi, Oisu-Kaarli, Sürgavere, Patküla, Pajusi, Navesti, Tarvastu, Imavere, Kabala mõis. Riigiarvel peetavate mõisate hulgas oli alates 1920. aasta maist Vana-Põltsamaa mõis, millele majanduslikuks toimimiseks oli määratud 430 t maad. Sellest oli vaid suurem riigi hoolekande all olev Kabala mõis, 526 t.¹⁸⁷

Arutelud mõisate ülevõtmise ja maade jagamise üle algasid juba enne maareformi jõustumist. Juba suvel 1919 oli alanud maasoovijate (valla- ja alevivalitused, seltsid ja muud asutused, üksikisikud jne) andmete kogumine, millede soovide arvestamine planeerimisel andis parema ja läbikaalutud lahenduse. Täheldatud andmed kohalikkude olude ning maa iseloomu kohta pidid andma suuniseid riigistatud mõisate tükeldamise kavade ja seeläbi ka parema maa välja jagamise kohta.¹⁸⁸

Esmajärjekorras said oma soovist teada anda ühiskondlikud ja omavalitsusasutused. 1. juunil kutsuti Viljandis toimunud nõupidamisele 40 inimest, kellega tutvustati mõisate ja maade jaotamise esialgset kava.¹⁸⁹ Põllumajandushariduse andmise parimaks kohaks leiti Olustvere mõis, kuna sellel olid kõige sobivamad hooned. Sordiareetuseks peeti parimaks Kabala mõisa, tänu arvukatele viljaküünidele, korralikele aitadele ning eeskujulikult haritud põldudele.

Väga oluliseks peeti ka põllu- ja aiandushariduse andmist, sobivatena soovitati Helme, Lustivere, Kõo, Tarvastu ja Kõpu piirkondi. Loomeinimestele "sobivaks" arvati Taageperat. Keskkoolide jaoks kavandati Uue-Põltsamaa, Helme ja Lõhavere, teistele koolidele Adavere, Tapiku, Painaste, Imavere, Kõpu, Puiatu, Lõhavere, Navesti, Pärsti, Päri, Vana-Tänassilma, Vana-Võidu, Oisu, Morna, Loodi, Uue-Suislepa, Kärstna, Koorküla, Jõgeveste ja Hummuli mõisa peahoone.¹⁹⁰

¹⁸⁵ Samas, 31. 1919. a jooksul planeeritud mõisate arv ja pind (tiinudes).

¹⁸⁶ ERA.62.1.42, 20. Seisuga 2.05.1919 Viljandimaal Põllutööministeeriumi hoolekande alla võetud mõisad.

¹⁸⁷ Samas, 66. Viljandimaa riigiarvel olevate mõisate nimekiri.

¹⁸⁸ Pool 1920, lk 18.

¹⁸⁹ ERA.3142.1.2224, 27-28. Protokoll maakorralduse eeltööde tegemiseks Viljandis 1.06.1919. a ära peetud nõupidamisest.

¹⁹⁰ Sakala 16.06.1919, lk 3-4. Nõupidamine maakorralduse eeltööde tegemiseks.

Kadri Tael. 1919. aasta maareform Vana-Põltsamaa vallas

12. jaanuaril 1920. aastal koostatud Viljandimaa mõisate kasutamise kava kohaselt otsustati 27 mõisa jätta esialgu veel endistele omanikele kasutada, sealhulgas Põltsamaa kihelkonnast Adavere, Pajusi, Tapiku ja Rutikvere. Osäühingutele väljarentimisele kuulus 11 mõisa (sh Uue-Põltsamaa mõis).

Seitse mõisa tuli riigi pidamisele jätta kuni planeerimiseni (sh Lustivere ja Vana-Põltsamaa). Kaarli ja Õisu mõis kuulus tervikuna võõrandamisele ja otsustati jätta riigimõisana endisele omanikule rendile, kuigi nende omanik Edward von Sivers, suurimaid Saksa okupatsiooni-aegseid tegelasi, oli ta korralikumaid põllupidajaid maakonnas.¹⁹¹

Viljandi maakonnavalitsus nõudis postiliikluse tagamiseks viielt mõisalt (Viljandi, Navesti, Vana-Põltsamaa, Kärstna ja Patküla) eraldada maad ning hooneid hobupostijaamade tarvis. Kahe normaaltalu suuruses maad tuli eraldada Viljandi (20 hobuse kohta), Vana-Põltsamaa ja Patküla (mõlemal 16 hobuse kohta) mõisal.

Navesti ja Kärstna mõisal oli vaja eraldada ruume jaamapidajale, postipoistele ja „võõrastele“ ehk reisijatele vähemalt kaheksa tuba ühes köögi ja kõrvaliste ruumidega, tall hobustele (mõlemal kaheksa hobuse jaoks) ning üks normaaltalu maad.¹⁹²

Maasoovijatena oli Viljandimaal 1920 – 1921 end kirja pannud kokku 5 852 isikut, nendest rahuldati 1 941 isiku maasoov.

Tabel 3. Maa soovijate ja saajate arv Viljandimaal 1920 – 1921¹⁹³

Maa taotlemise alus	1920		1921	
	Soovijad	Saajad	Soovijad	Saajad
MS § 21 põhjal ¹⁹⁴	927	218	1 551	483
MS § 22 põhjal ¹⁹⁵	255	254	529	488
Autasuks	13	13	157	115
Muudel põhjustel	786	61	1 634	309
Kokku	1 981	546	3 871	1 395

¹⁹¹ ERA.62.1.29, 3-4. Viljandi maakonna võõrandatud mõisate ärakasutamise kava. 12.01.1920.

¹⁹² ERA.3142.1.2268, 15. Viljandi maakonnavalitsuse kiri Põllutööstusministeeriumile. 1.07.1920.

¹⁹³ Tabeli koostamise alus: ERA.58.3.47, 87. Maasaajate ja maatahtjate arv 1920 ja 1921 aastal. 27.06.1922.

¹⁹⁴ MS § 21 – Eesõigustatult saavad maad Vabadussõjast osavõtnud, vigastatud sõdurid, Vabadussõjas langenud sõdurite perekonnad.

¹⁹⁵ MS § 22 – Väiketalukena rendil olevad talud, mis antakse eesõigustatult nende talude rentnikele, kuid riigil jäi õigus neid uuesti kruntida.

Soovidest suudeti rahuldada vaid kolmandik (33 %). Märgatav on maasoovijate arvu kasv (51 %) 1921. aastal, kuna sõda oli läbi ja enamusel sõjast osavõtnutel ning seega eesõigustatult maasaajatel oli nüüd aega ja võimalusi naasta põlluharimise juurde. Nüüd avaldati ka julgemalt soovi maad saada. Kõige vähem rahuldati maasoove mitte-eesõigustatud maasaajatel ja sõjast osavõtnutel. Otsuseid langetati siiski kaaludes läbi erinevaid võimalikke aspekte (vanus, majanduslik olukord, pere ainus ülalpidaja jne), et hinnata, kas vastav inimene ikka on võimeline pidama talu.

Kuni maiks 1922 anti Viljandimaal sõjaväelastele ja nende perekondadele välja 647 normaaltalu (12 460 t) ning mitme majapidamise peale anti välja 52 normaaltalu (1 062 t). Selle aja jooksul ei olnud Viljandimaal veel välja antud mitte ühtegi käsitöölise kohta sõjaväelasele või tema perekonnale. Kokku anti seega välja 699 üksust (13 522 t)¹⁹⁶ ehk keskmiselt ligi 20 t asunikutalu kohta. Paraku pole 1920 – 1921. ja 1922. aasta andmed võrreldavate suurustega ning seetõttu pole hetkel võimalik teha sügavamaid järeldusi.

3.2. Maareformi algjärk Põltsamaa kihelkonnas

1919. aasta seisuga oli kihelkonna seitsmest vallast kõige suurem Vana-Põltsamaa vald, laiudes 66 185 vkm suurusel alal. Ka rahvaarvult (2 466 inimest) oli vald kihelkonnas kõige suurem. Vana-Põltsamaa valla elanike arvule ligilähedane oli kiirest kasvav Põltsamaa alev, 2 188 inimesega, mille suurus oli vaid 105 vkm. Ülejäänud valdades jäi elanike arv vahemikku 1000...2000. Kihelkonnas elas kokku ligikaudu 13 000 elanikku, iseseisvaid talusid oli 742.¹⁹⁷

Talude arvu ja rahvaarvu võrreldes oli siiski väikesel osal elanikkonnast oma päriks ostetud majapidamine. Maareformi tagajärjel suurenes tunduvalt uute kohtade arv, ka asundustalude loomise näol.

Maareformi järgi läksid kõik võõrandatud ja riigi kätte võetud maad ja inventar põllutöoministeeriumi kätte, kes määras maareformi teostamiseks maakondadesse riigimaade ülema. Maakonnad jagati ringkondadeks ja selle ette otsa määrati põllutöoministeeriumi riigimaade ülema poolt ringkonna valitseja, kes juhendas talle alluvaid mõisa valitsejaid ja teostas järelevalvet.

¹⁹⁶ ERA.58.3.50 (pagineerimata). Nr 45. Sõjaväelastele ja nende perekondadele antud üksuste arv ja maaala suurus kuni 1922/23 majandusaasta alguseni.

¹⁹⁷ ERA.3142.1.371, 41-42. Statistilised andmed valdade suuruse ja elanike kohta 1919. a.

Kadri Tael. 1919. aasta maareform Vana-Põltsamaa vallas

Võõrandatud vara puhul tuli ringkonna valitsejal võõrandatud varanduse omaniku või tema voliniku ja kohaliku valla mõisamaade kontrollkomisjoni esindaja juuresolekul koostada nimekiri liikumata ja liikuvast varandusest. Inventari ülevõtmisel oli oluline võimalikult ruttu endiselt suurmaaomanikult uuele kohapidajatele see üle anda, et riik seda vahepeal ei peaks hoidma enda käes.¹⁹⁸

Põltsamaa kihelkonna mõisad kuulusid Viljandi riigimaade IV ja V ringkonda. Rutikvere, Adavere, Uue-Põltsamaa, Tapiku, Lustivere, Kaavere ja Pajusi mõis ning osa Põltsamaa alevi maast oli IV ringkonnas, mille valitseja palgamaana määrati krunt Uue-Põltsamaa vallas. Võisiku, Vana-Põltsamaa, Paenaste, Soosaare mõis ja Kolga-Jaani kirikumõis ning samuti osa Põltsamaa alevi maast kuulus V ringkonda, mille valitsejale määrati krunt Võisiku vallas.¹⁹⁹

Suurmaavaldustena oli Põltsamaa kihelkonnas seitse rüütlimõisa,²⁰⁰ mis võeti võõrandamise käigus riigi poolt üle kahe järgneva aasta jooksul: 1920. aastal Vana-Põltsamaa (7. juuni), Pajusi (10. oktoober), Uue-Põltsamaa (15. november) ning 1921. aastal Rutikvere (17. jaanuar), Tapiku (12. juuni), Lustivere (23. juuni) ja Adavere (11. juuli).²⁰¹ Mõisate metsad ja kõlbmatud maad (sood, rabad) arvati riigi maatagavarasse, põllumajanduslikud maad läksid väikemajapidamistena asunikele väljajagamisele. Vana-Põltsamaa võeti riigi hoolekande alla ning mitmed kihelkonna suurmajapidamised anti aastaste rendilepingute alusel endistele omanikele veel rendile.

Maaseaduse teostamise määrusega sätestati, et kirikumõisad jäävad esialgu koguduste tarvitada kuni uute erimäärusteni.²⁰² Kuna nende maad paiknesid enamjaolt alevites ja linnades, oli nende maa jagamine raskendatud ja aeganõudev. Seetõttu jäeti nende maade korraldamine esialgu tagaplaanile ning tegeldi esmajärjekorras siiski kroonu- ja rüütlimõisate maade korraldamise ja planeerimisega.²⁰³ Põltsamaa kirikumõis ja õigeusu kirikumaad võõrandati alles 1923. aastal.

Viljandimaal nägi 17. märtsil 1920. aastal vastuvõetud mõisate „ärakasutamise kava“ ette Põltsamaa kihelkonna mõisate puhul:

- Adavere mõis ilma Läti karjamõisata jäi senisele omanikule pidada aastaks;

¹⁹⁸ RT 1920. Nr 16/ 17, lk 122-124. Määrused reformi teostamiseks.

¹⁹⁹ ERA.62.1.111 (pagineerimata). Maakorralduse Nõukogu protokoll nr 1. 4.01.1921.

²⁰⁰ Vt Lisa 2.

²⁰¹ ERA.62.1.1111. L 125 (Vana-Põltsamaa), L 99 (Pajusi), L 83 (Uue-Põltsamaa), L 95 (Rutikvere), L 80 (Tapiku), L 86 (Lustivere) ja L 91 (Adavere).

²⁰² RT 1920. Nr 16/ 17, lk 124, (Määrused maareformi teostamiseks, § 39).

²⁰³ Pool 1920, lk 12-13.

- Vana-Põltsamaa mõisa puhul: „Et terve mõisa kohta, mis õige suur, kandidaate ei ole leidunud, tuleb osa mõisat riigi arvele pidada“;
- Pajusi mõis läks riigi pidada, selle karjamõisad aga tuli jagada välja, vaid Luige karjamõis jäi esialgu senisele omanikule;
- Uue-Põltsamaa mõisast tuli osa jagada maatahtjatele välja, ülejäänud jäi pidamiseks endisele omanikule.²⁰⁴

Viljandimaa Maakorralduse Nõukogu otsustas 3. augustil:

- Vana-Põltsamaa mõisa puhul:
 - määrata sellest maad Eesti Aleksandri kõrgemale rahvakoolile seaduses ettenähtud määral;
 - määrata endine saksa klubi hoone (kuulus võõrandamisele kui mõisahoonet) Põltsamaa alevi rahvakoolile;
 - eraldada ruumid ja maad jaoskonnaarstile ja hobupostijaamale.
- Uue-Põltsamaa mõisa puhul nähti ette:
 - anda härrastemaja koos kõrvalhoonete ja pargiga Põltsamaa reaalgümnaasiumile ning aiamaad õpetajate jaoks;
 - anda jaoskonnaloomaarstile valitseja elumaja, tall ja maad poole normaaltalu suuruses;
 - eraldada kihelkonnakoolile koolimaad seaduses ette nähtud määral.²⁰⁵
- Rutikvere mõisast tuli määrata kõrgema algkoolile vajalikud majad ja maad.²⁰⁶

Endistele mõisaomanikkudele anti nende majapidamisi ka rendile. Kuna kevadel 1920 jäi mõisate ülevõtmine hiljaks ning põlluharimise hooaeg oli alanud, siis oli otstarbekas majapidamised jätta endistele omanikkudele pidamiseks. „Kõiki mõisaid korraga välja anda lihtsalt ei jõutud, kui taheti, et see kindla korra järele sünniks,“ lisas Pool tekkinud olukorra toimunu kaitseks.²⁰⁷ Mõisaid ei saanud endistele omanikkudele jätta, kui need olid juba eelnevalt riikliku hoolekande alla määratud või kui mõisnik oli tegutsenud Eesti Vabariigi vastu.

Mõisate jätmine endistele omanikele tekitas vastakaid arvamusi. Mõisa majapidamise kohta arvati, et „ei ole otstarbekohane rentida mõisaid endistele pidajatele aastaks, kaheks või kauemaks – endine pidaja katsub maast sel korral viimast

²⁰⁴ ERA.62.1.111 (pagineerimata). Maakorralduse Nõukogu protokoll nr 3. 17.03.1920.

²⁰⁵ Samas (pagineerimata). Maakorralduse Nõukogu protokoll nr 4. 3.08.1920.

²⁰⁶ Samas.

²⁰⁷ Pool 1920, lk 16.

kätte saada, põllud saavad halvasti haritud, muutuvad söödiks jne.“ Samas oli koheselt välja käia kava, kus tehniliselt oli võimalik läbi viia kõigi Viljandimaa mõisate tükeldamine ning eeltulevaks kevadeks maakrundid rahvale välja jagada.²⁰⁸

Põltsamaa kihelkonna puhul leiti 23. augustil 1920, et mõisad tuleb koheselt võtta riigi kätte planeerimiseks ja seejärel väljajagamiseks. Lustivere mõis koos Kalliküla kõrvalmõisaga, Uue-Põltsamaa Mällikvere kõrvalmõis, Pajusi ühes seitsme karjamõisaga, Tapiku ühes karjamõisatega ning Vana-Põltsamaa mõis tuli anda kruntideks tükeldatuna välja.

Adavere mõis, kui heal järjel ja hästi toimiv mõisamajapidamine tuli jätta riigi arvele suurmajapidamisena, selle Läti karjamõis aga tuli anda planeerimata välja. Samuti jäi esialgu suurmajapidamisena riigi arvel pidada Rutikvere. Kogudusele jäeti veel Põltsamaa kirikumõis.²⁰⁹

Mõisasüdamete väljajagamisel võeti arvesse sooviavaldanuid, kohalikke olusid, ruumide ja hoonete uuele otstarbele kohandamise võimalikkust ning üldist otstarbekust. Lustivere vallavalitsuse soov saada mõisasüda koos härrastemajaga rahuldati ainult tingimusel, et „kui leidub Lustiwere lossis ajaloolisi ja väärtuslisi tubasi ehk ruume, siis need alal ja terwet hoitud peawad saama.“ Soovi „Vana-Põltsamaa lossi“ ostmiseks avaldas Vana-Põltsamaa vallavalitsus ja Ühistegevuse Liit. See otsustati müüa Ühistegevuse Liidule, kes „maja paremini võib kasutada, kui wallawalitsus.“²¹⁰

Maaseaduse järgi oli õigus normaaltalu suuruses maad saada ka endistel omanikel. Põltsamaa kihelkonnas anti endistele mõisaomanikele maad nii Adavere, Pajusi, Uue-Põltsamaa, Rutikvere kui ka Tapiku mõisast. Adaverest sai maad põliseks tarvitamiseks Eduard Nikolai von Wahl (17 t), Pajusist Eduard von Wahl (31 t) ja Elmar von Wahl (24 t), Uue-Põltsamaal Friedrich Edward von Lilienfeld (18 t), Tapikust Axel von Wahl (15 t). Rutikverest said maad Richard von Pistohlkors endise omanikuna (19 t) ja tema poeg Adolf von Pistohlkors sõdurina (20 t).²¹¹ Kas enamus võttis selle krundi vastu, pole praegu üheselt teada. Teada on vaid kindlalt, et Rutikvere viimane mõisnik ja tema poeg liitsid krundid kokku (~43 ha ehk 1,5 % endisest suurmaavaldusest) ning isa pidas edasipidi majapidamist koos saksa sulaste abiga.²¹²

²⁰⁸ Samas (pagineerimata). Maakorralduse Nõukogu protokoll nr 5. 23.08.1920.

²⁰⁹ Samas.

²¹⁰ Samas (pagineerimata). Maakorralduse Nõukogu protokoll nr 3. 15.03.1921.

²¹¹ ERA.58.3.53, 8. Planeeritud maast endistele pidajatele 1920, 1921, 1922 aasta kevadel kasutada antud üksuste arv ja maa-ala, mis nende käes ka käesoleval aastal kasutada. Viljandi maakond.

²¹² Rosenberg, Tiit. Baltisaksa põllumehed Eesti Vabariigis ja Läänemaal 1919-1939. – Läänemaa Muuseumi Toimetised VII. 2007, lk 37.

Kadri Tael. 1919. aasta maareform Vana-Põltsamaa vallas

Kahe aastaga oli jõutud kihelkonnas välja anda 569 kohta (Rutikveres 51, Adaveres 59, Uue-Põltsamaal 55, Tapikul 61, Lustiveres 96, Pajusis 121, Vana-Põltsamaal 126) võõrandatud mõisamaadest nii põlise tarvitamise õiguse alusel kui ka ajutise rendilepingu põhjal.²¹³ 183 uut kohta loodi Vabadussõjast osavõtnule või langenu perekonnale, kõige enam eraldati neid Vana-Põltsamaa mõisa maadest. Ettevõtete ja tööstusasutustele määrati maad Rutikvere mõisast Rutikvere veskile (19 t), Uue-Põltsamaa mõisa maadest Torniveskile (8 t) ja Vana-Põltsamaa mõisast Külmaoja veskile (3 t), Pajusi mõisast Kartuliühisusele (6 t) ja Pajusi vesiveskile (9 t).

Ka haridusasutused said endale mõisamaadest eraldatud krundid. Ühe suurima krundi sai Pajusi mõisast alampõllutöökool (166 t). Uue-Põltsamaa mõisast sai nii maad kui ka hooneid endale Põltsamaa Reaalgümnaasium (32 t) ja kihelkonnakool (0,5 t). Rutikvere vallakoolile eraldati maad suuruses 13 t ja Tapiku vallakoolile 18 t. Lisaks määrati mitmes vallas krunte Metsavalitsusele (Rutikveres neli, Tapikus viis, Adaveres kaks ja Lustiveres kuus krunti) ning vallavalitsustele. Adavere ja Lustivere mõisast loodi veel mitu kohta mõisatööliste ühisustele.

Põltsamaa kihelkonnas läks enamus mõisasüdameid üle haridus- ja omavalitsusasutustele. Valdades ei eraldatud väga suuri kohti Vabadussõjast osavõtnutele, ka endised mõisaomanikud said enda ülalpidamiseks keskmiselt 23 ha maad. Kõik suurmajapidamised likvideeriti. Suurim koht eraldati endisest Pajusi mõisasüdamest ja planeeriti Pajusi alampõllutöökoolile. Vana-Põltsamaa mõisast eraldati krunt ühele hobusekasvatuse seltsile ja maad ETK-le.²¹⁴

Jaak Pihlaku järgi oli Põltsamaa kihelkonnaga arvestatavaid seoseid 74 Vabadusristi kavaleril. Tasuta normaaltalu said vähem kui pooled ehk 34 kavaleri, lisaks said mitu ristivenda maad tavalises korras, rendi näol.²¹⁵ Kõik tasuta maasaajad ei olnud loodud talupidajaks, vaid saadud maa eest sooviti raha, jätkata teisel ametialal, siirduda ennast harima või jätkata sõjaväelase karjääri ning taheti seetõttu loobuda oma krundist. Samas jäid mitmed kohapidajaks (ka sugulaste näol), muretsesid loomi ja inventari ning ehitasid krundile hooneid.²¹⁶

²¹³ ERA.58.3.104. 1 44a-47 (Rutikvere), 1 32a-34a (Adavere), 1 34a-37 (Uue-Põltsamaa), 1 36a-40 (Tapiku), 1 39a-44 (Lustivere) ja 1 46a-53 (Pajusi). Fikseeritud 3.02.1922; ERA.58.3.840, 1-146 (Vana-Põltsamaa).

²¹⁴ ETK – Eesti Tarvitajateühisuste Keskühisus.

²¹⁵ Pihlak 2006, lk 135, 139.

²¹⁶ Samas, lk 142-212.

4. Reformi korraldus Vana-Põltsamaa vallas

4.1. Maa ümberkorraldamine

Ettevalmistused võõrandatud maa ümberkorraldamiseks algasid juba enne maareformi vastuvõtmist. Tõhus eeltöö ja võõrandatud mõisate maa tükeldamine pidi tagama inimestele uute kohtade saamise, kus ei peaks ette võtma koheselt suuri maa parandustöid ning mis oleks sobilik maaharimiseks. Oluline oli maid koondada võimalikult üheks tervikuks, seada üles otstarbekohased maakasutamise piirid ning suurendada väikemajapidamisi võimaluse korral, muutes neid nii elujõulisemaks.

Loodud normaaltalu keskmine suurus oli 15...25 ha, kujult võimalust mööda neljakandiline ning igal loodud kohal pidi olema ka põllu-, karja- ja heinamaad. Samuti pidi igal talul olema joogivee saamise võimalus oma talu piirides ja tagatud juurdepääs avalikult teelt. Maasaajana eelistati eelkõige põllumeest, kellel oli kalduvus ja kogemused talupidamiseks.²¹⁷

Vana-Põltsamaa mõisal oli enne tükeldamist mõisa- ja kvoodimaad kokku üle 15 000 ha, (sh viie karjamõisa kogupindala 1 552 ha).²¹⁸ Maareformi tagajärjel likvideeriti kogu suurmaaomandus ja see läks järk-järgult väljajagamisele, välja arvatud metsad ja sood. Vana-Põltsamaa mõis ja selle karjamõisate maad planeeriti ning tükeldati kahes osas.

Esmalt korraldati Kamari, Alevisaare, Mõhküla ja Paduvere karjamõis ning aasta hiljem Vana-Põltsamaa mõis ja Kuningamäe karjamõis. Viimased võeti riigi hoolekande alla aastaks ajaks, alates 1. maist 1920. Seega määrati järjestikku kahel kevadel uued asunikutalupidajad ja krundiomanikud mõisa maast planeeritud ning seejärel tükeldatud kohtadele.

Vana-Põltsamaa vallas oli 1920. aastate alguseks ostetud ligikaudu 154 talu päriseks, kus omakorda 67 talus oli rendikrunte. Tekkinud oli 147 uut rendikrunti ostutalumaadele, millel enamasti oli kaks rentnikku. Kõige enam oli väikekohti ostutalumaadel, mille suurused jäid vahemikku 0,2...4 ha. Mitmed taluomanikud olid kogu oma talu rentinud mitme rentniku vahel välja. Ostutalude keskmine suurus oli 56 ha. Kõige suurem ostutalu oli 300 ha suurune Nõmme (endine karjamõis). See oli jagatud juba üheksa rentniku vahel, kus väikseim krunt oli 13 ha ja suurim oli 24 ha.²¹⁹

²¹⁷ Pool 1920, lk 18-20.

²¹⁸ Vt Lisa 4.

²¹⁹ ERA.3142.1.2689-2690.

Üks jõukamaid külasid vallas oli Vitsjärve küla, kus kõik talud olid päriseks ostetud. Küla suurus oli 6 km² ning seal paiknes ligi 40 majapidamist, millest üle poole olid talud ning ülejäänud olid pisikesed popsi- ja rendikohad. Talude põllumaa suurus jäi 12...26 ha vahele ning „talud olid juba ammu päriseks ostetud, mistõttu olid ka väliselt jõukuselt silmapaistvad.“ Nii mitmeski talus oli seatud juba sisse telefon. Hästikorraldatud piimandus oli jõukuse allikas, piima töödeldi Pilistvere ühispiimatalituses.²²⁰

Endised mõisa renditalud mõisa- ja kvoodimaal nimetati ümber riigi rendikruntideks. Nende hulka kuulusid ka kandi- ja popsikohad. Esmalt sõlmiti renditalupidajatega aastane rendileping. Riigil jäi õigus neid uuesti kruntida ja piire muuta. Vana-Põltsamaa vallas paiknes enamuse endiseid renditalusid Kamari ja Paduvere karjamõisa maadel, mis hiljem nimetati asundusteks.

Kohalikku võimu teostasid selleks valitud vallavalitsus ja -nõukogu. 1919. aastal sügisel valitud Vana-Põltsamaa vallanõukogu tuli 14. veebruaril 1920 taas kokku, et valida uus vallavanem, neli tema abilist, vallasekretär ja kolm revisjonikomisjoni liiget. Salajase hääletamise teel sai vallavanemaks Hans Paju, abilisteks Tõnis Valtin, Jaak Kelder, Mihkel Tamm ja Mihkel Kill ning vallasekretäriks August Soots. Revisjonikomisjoni liikmeteks said Jaan Arus, Mihkel Roots ja Mihkel Liiv.²²¹

Vallanõukogu koosnes 19 liikmest ja vallavanemast, kes otsustasid ka maasaamisi ja kõike sellega seonduvat. Vana-Põltsamaa valla mõisate planeerimise komisjoni valiti kohalikke olusid hästi tundvad Mihkel Tamm ja Jaak Kelder.²²² Maade planeerimisel oli oluline eelnevalt maasoovijaid arvesse võtta, et maamõõtja saaks ka paljusid rahuldava tükeldamiskava kokku panna. Ühiskondlikust huvist lähtudes oli ka eesõigus maad saada ühiskondlikel ja omavalitsusasutustel, samuti tuli eraldada maad linnadele ja alevitele.

Vana-Põltsamaa valla suurim tõmbekeskus oli Põltsamaa alev, kus paiknes ka vallavalitsus. Vana-Põltsamaa mõisa võõrandades läksid kõik alevis olevad krundid riigi kätte. Põltsamaa alev hõlmas 517 ha, millest Vana-Põltsamaa mõisa maadest läks 228 ha alevi piiridesse. Seega ligi pool alevi maast oli pärit endisest Vana-Põltsamaa

²²⁰ Põltsamaa Teataja 16.10.1926, lk 2. Põltsamaa-Pilistvere.

²²¹ ERA.3142.1.428, 2. Protokoll nr 1. 14.02.1920.

²²² Samas, 62. Protokoll nr 12. 15.04.1920.

Kadri Tael. 1919. aasta maareform Vana-Põltsamaa vallas

mõisast. Lisaks laienes alev Uue-Põltsamaa mõisa (113 ha) ja Põltsamaa kirikumõisa (35 ha) maade arvelt.²²³ Alevi kasvades anti 1926. aastal sellele linna staatus.

Maareformi käigus loodi vallas 1920. ja 1921. aasta kevadel 126 asundustalu ja krunti. Neist esialgu 54 talu sai Vabadussõjast osavõtnu või langenu perekond. Ülejäänud asunikukohtade rentijateks said endised kohapidajad²²⁴, käsi- ja mõisatöölised, põllumehed, aga ka „ilma mingisuguse õigusega“ isikud. Lisaks määrati kaks krunti Kuningamäe karjamõisast jaoskonnaarstidele ja kaks krunti Viljandi maakonnavalitsusele hobupostijaama jaoks ning üks krunt Eesti tori-roadsteri Hobuste Kasvatajate Seltsile (122 ha), ETK Põltsamaa tehasele (51 ha), AS Leolele ja Külmoja vesiveskile. Kaks krunti (3...5 ha) määrati ajutise rendilepinguga kasutamiseks kümnele mõisatöölisele.²²⁵

Põltsamaa hobupostijaama pidamise kohta sõlmiti 31. märtsil 1921. aastal Erich Leihbergi ja Viljandi maakonnavalitsuse vahel leping. Jaamapidajal oli kohustus anda sõitudeks 16 tööjõulist, tervet ja tugevat hobust, kaheksa ühehobuse sõiduvankrit, neli kahehobuse sõiduvankrit, kaheksa ühehobuse-sõidusaani, neli kahehobuse-sõidusaani ja kolm postipoissi. Leping tehti 12 aasta peale (23.04.1933).²²⁶ Lisaks krundile alevis määrati Leihbergile ka maatükk, mille suurus oli 17 t (sh põldu 12 t).²²⁷

Kamari karjamõisast planeeriti 1. mai 1920. aasta seisuga 63 iseseisvat maatükki. Maasoovijaid oli esialgu 57, neist enamik olid endised rentnikud. Lisaks võeti veel kuus kandidaati juurde: August Laur (haavatud sõdur), Mihkel Sutt (sõdur), Jüri Laarents (sõdur ja varandust maa pidamiseks), August Lepik (sõdur), Jaan Laarents (omas hobust, lammast, lehma ja põllutööriistu) ning ühiselt Johannes Joost ja Jaan Pinta (ühine maatükk neile, tarvilik arv loomi).²²⁸ Jagamisel anti sõduritele eesõigus valida endale sobiv maatükk. Vallanõukogu protokoll järgi ei olnud eesõigusi maa saamiseks 17 inimesel, neile pandi ette saada oma krunt loosi teel.²²⁹

Teadmata põhjusel ei olnud ilmunud vallanõukogu koosolekule kaheksa maasoovi avaldanut. Vallanõukogu otsustas planeeritud maatükkidele vastavaid isikuid

²²³ ERA.63.9.4461 (pagineerimata). Põltsamaa alevi ja ümbruse plaan. Valmistatud 1921.

²²⁴ Endised kandimehed ja mõisatöölised, kellel oli mõisa poolt antud maa palgamaana kasutada.

²²⁵ ERA.58.3.840.

²²⁶ ERA. 3142.1.521, leht 1...4. Leping Põltsamaa hobupostijaama pidamise kohta. 31.03.1921.

²²⁷ Samas, 106. Akt. 22.04.1921.

²²⁸ ERA.3142.1.428, leht 66-66a. Vana-Põltsamaa vallanõukogu koosolek. Protokoll nr 13. 27.04.1920.

²²⁹ Samas, 66a-68a.

mitte kinnitada, vaid anda neile maad planeerimise alla tulevast Vana-Põltsamaa mõisa ja Kuningamäe karjamõisa maadest.²³⁰

Paduvere karjamõisa planeeritud tükkidest läks vallanõukogu otsusel väljaandmisele 11 kohta. Kahele krundile jäid endised kohapidajad: Mihkel Orik, Jüri Kulp. Neli maasaajat olid eesõigusega kui sõdurite perekonnad: Harald Otto, August Margus, Karl Künnapu, Jüri Karu ja Jaan Kimmel (ühine krunt). Ülejäänud krundid said endale endised mõisatöölised (Aadu Tamm ja Jüri Räpp (ühine krunt), Karl Reinmann, Jaan Meerits, Mihkel Lepp, Hans Paulus).²³¹

Mõhküla karjamõisa maad planeeriti 18 krundiks.²³² Väljajagamisele läks 17 krunti: 8 krunti said sõdurid (Martin Tamm, Mihkel ja Jaan Mäll (ühine krunt), Karl Pung, Johannes Sõber, August Lassi, Karl Krooda, Karl Tamm, Albert Jaanus), üks krunt läks sõduri vanematele, 8 krunti läksid loositõmbamise teel uutele rentnikele, kellel polnud eesõigusi maasaamise osas. Aron Soorsenile kui sõduri isale anti võimalus valida endale sobiv krunt. Soovides krunti nr. 12, mis oli juba eelnevalt lubatud Martin Tammele, ütles ta lõplikult lahti Mõhküla karjamõisast maasaamisest.²³³

Oma meelepaha väljendas asunikotalude väljaandmisel riigimaade V ringkonna valitseja Andres Allasti, kes oli teada saanud, et Hans Valdmann²³⁴ oli jäänud maasaajate kandidaatide nimekirjast välja. Nimelt soovis Valdmann krunti Kamari karjamõisa maadest. Protokollis leiti, kuna ta oli kevadel Kamari karjamõisa planeerimise aegu veel sõjaväeteenistuses ning 27. aprillil, kui maade väljajagamine toimus, ei ilmunud kohale ja polnud ka selleks ajaks avaldanud soovi ega saatnud mingeid dokumente, talle mitte eraldada maad.²³⁵

Mihkel Võsale määrati Kamari karjamõisa jagamisel Valdmanni soovitud krunt, kuna tema ja ta pojad (Aleksander, Jaan, Mihkel) olid võtnud Vabadussõjast osa. Valdmann pretendeeris sellele kohale alles suvel, mistõttu vallanõukogu otsustas Võsade kasuks ja Valdmanni soovi arvestati Vana-Põltsamaa mõisamaade jagamisel.²³⁶

²³⁰ Samas, 65a.

²³¹ Samas, 68a.

²³² Samas, 69.

²³³ ERA.3142.1.428, 71-71a. Vana-Põltsamaa vallanõukogu koosoleku protokoll nr 14.

²³⁴ Hans, Hansu poeg, Valdmann (ka Valdman, Waldmann, sündis 1888 Põltsamaa kihelkonnas Rutikvere vallas – suri 1942 Irkutski vangilaagris). VR II/2, III/3. Oma teenete eest Vabadussõjas sai Kuningamäe karjamõisa südame ja maad üle 25 ha. Viidatud Jaak Pihlaku artiklile „Põltsamaa kihelkond ja Vabaduse Risti vennad“. Viljandimaa Muuseumi aastaraamat 2006, lk 209-211.

²³⁵ ERA.3142.1.428, 100a. Protokoll nr 18. 18.07.1920.

²³⁶ Samas, 104. Protokoll nr 19. 17.08.1920.

Kadri Tael. 1919. aasta maareform Vana-Põltsamaa vallas

Vana-Põltsamaa mõis ja Kuningamäe karjamõis tükeldati ning jagati välja 1921. aasta kevadel. Riigi hoolekande alune aasta aitas mõisas hoida ära halvimast. See oli ette nähtud vaid ajutiselt ning sellega ennetati ning hoiti ära olukorra halvenemine ja tehti ettevalmistustöid maareformi elluviimiseks. Mõisa olemasoleva inventari äramüümine ja maa tükeldatuna väljajagamine kaotas edasise mõisa hoolekande all olemise vajaduse. Lõplikult määrati maasaajad Vana-Põltsmaa tükeldatud mõisamaa kohtade peale 2. aprillil, kui 20 inimesele anti maad kui Vabadussõjas osavõtnud sõduritele või langenu vanematele.²³⁷

Riigimaade V ringkonna Võisiku ja Põltsamaa mõisa kontrolliti 1923. aasta alguses. Tõdeti, et rendilepingud olid sõlmitud, asunikud tasusid enamvähem korralikult renti ning hooned olid kindlustatud. Asunike poolt oli ehitatud Vana-Põltsamaal 10, Kamaris 32, Mõhkülas 20 ning Paduveres 10 hoonet. Paduveres oli Kristjan Laissaar (asunik 1920. aastast) ehitanud eeskujulikud taluhooned, mida eriti esile tõsteti. Osa asunikke olid võtnud ehituslaenu ja seda suurusjärgus 30 000...60 000 marka.²³⁸ V ringkonna valitseja tegevuse revideerimise aktis leiti omakorda, et asjaajamine oli korras ning üle 130 asuniku olid asunud oma kruntidele. V ringkonda kontrollima määratud E. Heimberg Maakorralduse Peavalitsusest leidis, et asunikud olid põllud jaotanud külvikorra järgi ära, ehitanud hästivalitud asukohtadesse korralikult uued hooned ning rajanud aiad. Heimbergil jagus Allasti kohta vaid kiidusõnu: „Kõigis selles näen ringkonna valitseja väsimata tegevust ja hoolt.“²³⁹ Vana-Põltsamaa mõisast planeeritud kruntidele kinnitati rentnikud veel 1924. aasta alguses.²⁴⁰ Kamaris ja Mõhkülas said kohtadele kinnitatud seal juba elanud rentnikud 1925. aastal.²⁴¹ Üks suuremaid ja põhjalikumaid kavasis oli endise Vana-Põltsamaa mõisa tagavara ja metsamaade planeerimise, asundustalude ja eriotstarbekohtade korraldamise kava. Selle esitas Põllutööministeeriumi Katastriameti maamõõtja O. Kõivomägi 13. novembril 1933. Kava nägi ette piiride õgvendamisi, kruntide liitmisi, juurdelõigete tegemisi koha elujõulisemaks tegemisel, uute kohtade loomisi, teedevõrgu parandamisi ning korraldamata riigimaade korraldamist.²⁴² Suuremas osas kinnitati vastav kava sama aasta lõpuks.²⁴³

²³⁷ ERA.3142.1.2279, 590-591. Protokoll nr 8. 2.04.1921.

²³⁸ ERA.62.1.1552, 2. Akt nr 237. Viljandi maakonna V ringkonna valitseja tegevuse revideerimise üle Võisiku asunduses. 15.01.1923.

²³⁹ ERA 62.1.1552, 1. Maakorralduse Peavalitsuse juhatajale. Nr 237. 19.01.1923.

²⁴⁰ ERA.3142.1.2330, 11. Vana-Põltsamaa vallanõukogu protokoll nr 3. 5.02.1924.

²⁴¹ ERA.3142.1.2344, 135. Vana-Põltsamaa vallanõukogu protokoll nr 9. 16.10.1925.

²⁴² ERA.62.2.5212, 418-426. Esilduse protokoll. 13.10.1933.

²⁴³ Samas, 490-497a. Otsus lõpuvormis. 21.12.1933.

Kadri Tael. 1919. aasta maareform Vana-Põltsamaa vallas

4.2. Maasoovijad ja -saajad

Eesõigustatult said maad Vabadussõjast osavõtnud või sõjas langenud sõduri perekonnad. Vana-Põltsamaa mõisa maadest sai normaaltalu endale Julius Heinrichson, kelle poeg Paul Heinrichson langes Vabadussõjas. Autasumaad Kamari karjamõisast sai Jüri Jaanus ja Jaan Lukk. Kuningamäe karjamõisa maadest sai normaaltalu August Ott ja Hans Valdmann ning Mari Lepik, kelle poeg Jaan Lepik langes Vabadussõjas. Mõhküla karjamõisa maadest eraldati Martin Tammele normaaltalu.²⁴⁴ Vastavas säilikus on seega kogu Vana-Põltsamaa vallas autasumaa määratud vaid viiele isikule ja kahele sõjas langenu vanemale.

Vallas oli kuni 1921. aastaks avaldanud 309 inimest maasoovi, kellest 109 soov rahuldati. MS § 21 põhjal tahtsid maad saada 130, vääriliseks maasaajaks tunnistati alla pooled ehk 50 inimest. Samas MS § 22 põhjal said 12 inimest 13-st maad. Erilise eesõigusteta maasoovijaid oli kokku 161, kellest 43 tunnistati maasaajaks.²⁴⁵

Maist 1920 kuni maini 1921 planeeriti Vana-Põltsamaa vallas 126 uut asundustalu ja krunti, sellest määrati 54 normaaltalu Vabadussõjast osavõtnutele või nende perekondadele. Kõige enam määrati sõjast osavõtnutele normaaltalusid endise Kamari karjamõisa maadest, kokku 20 asundustalu.²⁴⁶

Vallanõukogu koosolekul 16. detsembril 1920 loetleti võimalikke maa eesõigusega saajaid. Valla esindajad eelistasid anda maad langenud sõdurite perekonnadele, haavatud sõduritele, Vabadusristi kangelastele, liinil olnud sõduritele ning sõduritele, kes „seljataga, staapides või intendantuuris on teeninud.“ Kuid eesõigustatud olid ka nende arust „taluperemehed, kes sõja aeg kodus olles palju rohkem kannatada said, kui tuleliinil võitlejad sõdurid, sest sõdurid ajasid seal olles vaid raha ja varandust kokku, kuid sel ajal piinati taluperemehi kodu kõiksuguste rekvisitsioonidega.“²⁴⁷ Endised sõdurid esitasid selle peale põllutööministrile palve, et neile ja nende perekondadele saaks täielikult välja jagatud Vana-Põltsamaa mõis nagu see ka juba „ametlikult enne oli ettenähtud ja lubatud“. „Eitaval korras tunneksime endid petetuna ja leiaksime selles eneste õiguste vägistamist, ühtlasi seaduse vassimist,“²⁴⁸ lisati palves.

²⁴⁴ ERA.62.42.123a. Maaga autasustatud isikute nimekiri.

²⁴⁵ ERA.3070.1.46, 18. Vana-Põltsamaa mõisa väljaandmise aeg 27.IV.20, 11.V.20 ja 12.II.21 aastal.

²⁴⁶ ERA.58.4.830, 1-146.

²⁴⁷ ERA.63.9.4468 (pagineerimata). Seletuskiri.

²⁴⁸ Samas (pagineerimata). Kiri Eesti Vabariigi Põllutööministrile. 17.12.1920.

Kadri Tael. 1919. aasta maareform Vana-Põltsamaa vallas

Eesõigustatud isikud määrati (12.02.1921) protokoll järgi saama maad Vana-Põltsamaa mõisast ja Kuningamäe karjamõisast. Esmalt jagati läbivaadatud palvekirjad viide ossa maasaamise eesõiguste järjekorrast tulenevalt. Koosolekuruumi oli ka valitud kolm sõdurit, eesmärgiga kaitsta sõdurite huvisid ja maa saamist eesõiguse järgi kontrollides. Kokku määrati eesõigustatult maasaajaks esialgu 18 sõdurit, kolm surnud sõduri pärijat ning üks asunik, kellelt krunt võeti Aleksandrikoolile. Esimesena nimekirjas oli kahe Vabadusristi kavalier Hans Valdmann.²⁴⁹ Hiljem oli märgitud kolme sõduri nime taha sõna "VÄLJA!". Samal koosolekul otsustati ka viis meest jätta varunimekirja, kui juhtus eelnevate puhul äraütlemisi või mittesobivust ette tulema. Täiendatud oli 4. märtsi seisuga, et varunimekirjast saavad maad kolm sõdurit (kõik olid eesliini sõdurid ja ka endised mõisatöölised).²⁵⁰ Lõplikult määrati kohtade peale kandidaadid 2. aprillil, kus 20 inimesele anti maad Vabadussõjas osavõtmise eest või sõjast osavõtja surma korral tema vanematele.²⁵¹

Maapuuduse tõttu jäid paljud sooviavaldanud maast siiski ilma. Veebruariks 1921 end ülesandnud 145 isiku maasooviavaldused lükati tagasi. Põhjendus oli maapuudus, eesõiguste põhjendamatus, maa soovimise õige aja möödalaskmine, aga ka juba teises vallas või vanemal juba olemas olev maakrunt. Mõnede puhul leiti ka, et neil polnud piisavat põllumajanduslikku inventari, majanduslikku kindlustatust või peeti takistavaks kõrget vanust. Ka viimasele Vana-Põltsamaa mõisnikule ei antud maad, tuues põhjuseks Eesti kodakondsuse puudumise.²⁵²

Vabadussõjas osa võtnud ja Mõhküla karjamõisa endine mõisatöölise Johannes Sõber, kes vabastati 1. aprillil 1920. aastal sõjaväe teenistusest, jäi hiljaks Mõhküla karjamõisa maade jagamisel ning seega jäeti ta maade jagamisel nimekirjast välja. Oma palvega Viljandi maakonna riigimaade ülemale poole pöördudes soovis ta 20 vkm põllumaad, 20 vkm karjamaad ja 20 vkm heinamaad.²⁵³ Tema soovi rahuldati, kuid soovitud krunt poolitati kaheks ühest normaaltalust, nii et Sõber sai 12,89 t ja Martin Sula (sai maad MS § 21 alusel) sai sama palju.²⁵⁴

²⁴⁹ ERA.3142.1.2273, 258. Protokoll nr 4. 12.02.1921.

²⁵⁰ Samas.

²⁵¹ ERA.3142.1.2279, 590-591. Protokoll nr 8. 2.04.1921; Vt Lisa 4.

²⁵² ERA.3142.1.2273, 258-259. Protokoll nr 4. 12.02.1921.

²⁵³ ERA.3142.1.2262, 236. Palve Viljandi maakonna riigimaade ülemale. 6.04.1920.

²⁵⁴ ERA.58.3.840, 23-24.

Vana-Põltsamaa mõisa viimane valitseja Karl Wilde²⁵⁵ soovis peale veebruarikuu maajagamist saada normaaltalu jagu maad endale ja oma pojale Konstantin Wildele,²⁵⁶. Põhjusena tõi ta pikaajalise (üle 20 aasta) tööd mõisavalitsejana ning poja osalemist Vabadussõjas vabatahtlikuna „frondil kõige vabadussõja vältusel, osavõttes kõigest lahinguist, mida väeosa kaasa tegi.“ Wilde soov jäeti rahuldamata, ka tema protestikirjale oli märgitud „tähelepanemata jätta“.²⁵⁷

Vabadussõjas osalemine ei taganud siiski alati eelisjärjekorras maa saamist, teisalt oli raske juba maad lubatutelt ära võtta. Protestikirjades hakkab silma kriitika otsustajate kohta. Leiti, et nad polnud piisavalt erapooletud, eelistasid sõjast mitte-osavõtnuid, väljastpoolt valda tulijaid, juba kohti omavaid inimesi, majanduslikult heal järjel olijaid jne.²⁵⁸ August Michelsoni teeneid ei pidanud valla nõukogu maasaamise vääriliseks, kuigi ta oli võtnud sõjast osa ning tema isa oli pikalt töötanud mõisas. Michelson tunnistas protestikirjas, et alevis üürikorteris pole tal midagi ette võtta ning soovitas maapuuduse leevendamiseks suuremate kohtade poolitamist.²⁵⁹

Ants Vasar, kes oli sõjast osavõtnud 14-aastase õppursõdurina ja saanud raskelt haavata, soovis samuti maad. Ka temale vastati eitavalt. Ühtepidi võib saada aru otsuse langetanutest, kuna mees oli siiski noor ega omanud piisavalt kogemusi põllupidajaks saamisel. Nii arvanud vallategelased, „et kui isal hää kaupluseruum tulevases riigimajas (endine Vana-Põltsamaa mõisa hoone, ka tuntud kui kaubamajana), polevat pojal maa järele nii suurt tarvidust, kui teistel.“²⁶⁰

Ennast uuest olukorrast leidnud värsked asunikud ning riigirenditalu pidajad vajasid ka teadmisi ja praktilisi nõuandeid. Piirkonnas oli põllumajanduse arendamisel ka oma roll Põltsamaa Eesti Põllumeeste seltsil, mille tähtsus teadmiste ja kutseoskuste parendamisel oli olulisel kohal. Seltsi poolt korraldatud näitused, kursused ja loengud ning põllumeeste- ja perenaistepäevad jagasid uusi teadmisi ja kogemusi, elavdades uute suundumuste ja töövõtetega põllu- ja talupidamist.²⁶¹

²⁵⁵ Karl-Fritz Wilde. Sündinud 12. (24. ukj) 10.1860 Kuramaal, naine Marie Berta, sünd Linde, sündinud 2/14.04.1865 Miiatavis (praegu Jelgava Lätis). Mõlema surmaaajad pole teada. Praegusel hetkel puudub teave sugulusest Peter Ernst Wildega (1732 – 1785). Viidatud ERA.50.12.2678, 30.

²⁵⁶ Konstantin Aleksander Sebaldu Wilde. Sündinud 19/31.08.1894, praeguses Kuldīgas Lätis, surmaaeg teadmata. Viidatud ERA.50.12.2678, 30.

²⁵⁷ Samas, 250. Kiri Viljandi Maakonnavalitsusele. 25.02.1921. Viidatud ERA.50.12.2678, 30.

²⁵⁸ ERA.3142.1.2273, 230. Aleksander Rautsiku palve. 19.02.1921; ERA.3142.1.2273, 245. Johannes Paltsmari protest. 25.02.1921.

²⁵⁹ Samas, 268. August Michelson protest. 20.02.1921.

²⁶⁰ ERA.63.9.4461 (pagineerimata). Kiri Eesti Vabariigi Riigivanemale. 15.02.1928.

²⁶¹ Ütt 2008, lk 61-65.

4.3. Riigirenditalude korraldamine

Endiseid mõisa- ja kvoodimaa renditalud nimetati ümber riigi rendikruntideks. Vana-Põltsamaa vallas paiknesid enamuse renditalusid Kamari ja Paduvere karjamõisas. Kokku oli 86 rendikrunti, mille keskmine suurus oli 33 ha ehkki mitmedki renditalud ületasid keskmist suurstunduvalt, nt 7 talu maa suurus oli enam kui 75 ha.²⁶²

Viljandi Riigimaade ülem M. Klettenberg käis 1926. aasta augustis ise üle vaatamas Paduvere küla piirides asuvaid endiseid mõisa renditalusid ja popsikohtasid, mis olid kõik suuremalt jaolt 3...4 lahustükis ja kus mõned heinamaa tükid asusid 10...20 km kaugusel. Karjamaad olid madalad ja soostunud ning kraavid kasvanud kinni, kohtade piirid olid sopilised ja kõverad, mistõttu raske oli ka kohapeal õiget piiri leida. Hooned olid kõikidel taludel vanad ja lagunened, mõned isegi nii vanad, et seisis üleval tuge-da najal. Maakorraldamise kavasse võetigi Paduvere külas 15 endist renditalu ja popsikohta, kava kinnitati 13. aprillil 1927 muutmatult.²⁶³

Segadust ja pahameelt tekitas ka teistes külades vanade rendikruntide piiride planeerimine, uuendamine ja muutmise, mis kohati oli veninud juba aastast 1920. Inimesed olid mures oma vanade ja lagunened hoonete pärast. Kuna krundipiiride muutus võis senist olukorda kardinaalselt muuta, puudus inimestel uute hoonete püstitamise kindlus.²⁶⁴ Riigi renditalude ja popsikohtade maade korraldamine, mis oli soikunud maamõõtjate puudusel, võeti 1927. aastal taas käsile.²⁶⁵

Riigimaade planeerimise juhtnõõridest lähtuvalt asuti ka Vana-Põltsamaa vallas väikemajapidamisi ja renditalusid koondama, seadma otstarbekohaseid maakasutuspiire, suurendama väikekohti ning võtma kasutusele vaba maatagavara (mõisad, sood ja asundamiseks määratud metsamaad), kus saaks luua uusi elujõulisi maaüksusi. Riigi renditaludel asuvad väikemajapidamised (vabadikukohad) tuli taludest eraldada iseseisvate ja võimalikult elujõuliste kohtadena ning kauged, peakohast lahus seisvad maatükid, mida majapidamises raske kasutada, tuli "lahutada".²⁶⁶ Maakorralduse põhimõte oli seega rajada maaüksusi mis võimaldaks ratsionaalset ja tasuvat maapidamist. Kas see ka realiseerus, pole praeguste allikate taustal üheselt selge.

²⁶² ERA.3142.1.2691-2692.

²⁶³ ERA.62.2.5214, 17-17a, 20. Vana-Põltsamaa valla piirides asuva Paduvere küla renditalude korraldamise eelkava.

²⁶⁴ ERA.62.2.5209, 20. Kiri Põllutöoministeeriumi Maakorralduse Peavalitsusele. 25.12.1926.

²⁶⁵ Samas, 21. Kiri kodanik Hans Tuurile. 22.01.1927.

²⁶⁶ RT 1927. Nr 46, lk 638-644. Riigimaade planeerimise tehnilised juhtnõõrid.

Kadri Tael. 1919. aasta maareform Vana-Põltsamaa vallas

Põllutöoministeeriumi maakorraldaja esitas A. Pullerits 23. novembril 1927 Põltsamaa ringkonna riigimaade valitseja A. Oja, Adavere metskonna ülema, Vana-Põltsamaa valla nõukogu esindaja A. Allasti, Uue-Põltsamaa vallanõukogu esindaja J. Linde ja Põltsamaa linna esindaja Jürmanni juuresolekul Vana-Põltsamaa valla külade rendimaade korraldamise kava.²⁶⁷

Maaseaduse jõustumisest 9 aastat hiljem, kevadel 1928, toimus kandidaatide ülesseadmine ja kohtadele kinnitamine Vana-Põltsamaa valla nelja küla renditalude ja väikekohtade peale. Pällusaare külas määrati rentnikud kohtadele nr 176...185, Kamari asunduses nr 150...172 ja 174...175, Paduvere asunduses nr 11 ja 186...203 ning Rõstla külas nr 120...165, 167, 169...171 ja 173...174.²⁶⁸

Paduvere asunduses oli krundile nr 201 üles seatud 8 kandidaati, hääletamise teel (13 poolt, 6 vastu, üks erapooletu) otsustati anda koht Tõnis Truubile kui Vabadussõjas haavata saanud sõdurile.²⁶⁹ Krundile nr 203 pretendeeris kolm kandidaati, koha sai Jaan Sulg kui kohapidaja, kellel oli seal juba ehitatud omi hooneid. Peaaegu kõikide kandidaatide soov kinnitati volikogus, kuna enamik soovijaid oli juba pikalt elanud nende kohtade peal.²⁷⁰

Kahe krundi kohta laekus sooviavaldanute protestikirju. Nimelt Kamari külas krunt nr 162 peale oli esmalt pandud kaks rentnikku Jaan Evel ja Mihkel Tael. Krundil oli põllumaad vaid 5 vkm. Mihkel Taelal oli ka krunt nr 161, millel oli juba põllumaad 40 vkm. Et Evel oli sõjas surma saanud sõduri isa, kinnitati ta ainuisikuliselt kohapidajaks.²⁷¹ Teine krunt, nr 171, asus Rõstla külas ning sellele oli kolm sooviavaldanut: Martin Nilk (lubatud krundi saaja), August Janno (Vabadussõjast osavõtnu) ja Hans Kulp (volikogu liige). Rentnikuks määrati Nilk, kellele juba planeerimise korras oli määratud uudismaa koht.²⁷²

Vana-Põltsamaa vallas kinnitati seega ligi 120-le renditalu ja väikekohale suures osas endised kohapidajad, ainsad väikekohad/ popsikohad (19) kinnitati Rõstla külas.²⁷³ Protokolli lõpus märgiti, et Kamari külas krunt nr 150 ja Paduvere külas krunt nr 193 olid koolikohad ning seega ei seatud neile kandidaate üles.²⁷⁴

²⁶⁷ ERA.3142.1.2382, 274. Esildise akt. 24.05.1928.

²⁶⁸ Samas, 269. Protokoll nr 11. 12. 05.1928.

²⁶⁹ Samas, 269a.

²⁷⁰ ERA.3070.1.144, 87-91. Vana-Põltsamaa vallavolikogu koosolek. 12.05.1928.

²⁷¹ ERA.3142.1.2382, 277. Kaebus Viljandi Maavalitsusele. 15.05.1928.

²⁷² Samas, 286. Nr 183. 6.06.1928.

²⁷³ Samas, 260-272. Vallavolikogu protokoll nr 11. 12.05.1928.

²⁷⁴ Samas, 272.

5. Muudest reformitoimingutest Vana-Põltsamaa vallas

5.1. Vana-Põltsamaa peamõis ja Kuningamäe karjamõis hoolekande all

Vana-Põltsamaa mõisa viimane omanik oli vürst Nikolai Gagarin II, kes päris mõisa 27. aprill 1905 pärandiakti põhjal ja ostis ülejäänud vürst Viktor Gagarinilt 894 320 rubla eest välja. Saadud mõis kinnistati tema nimele 20. oktoobril 1905.²⁷⁵ Ta jõudis olla mõisaomanik üle 10 aasta, reaalselt valitses kogu mõisamajandust siiski Karl Wilde, kes oli ametis juba aastast 1900.²⁷⁶ Maareformi käigus võõrandati Gagarinitelt peamõis koos kõikide karjamõisatega.

Ajutise Valitsuse määrus korratu mõisamajapidamiste ja nende kontrolli alla võtmiste kohta laienes ka Vana-Põltsamaa mõisale.²⁷⁷ Juba enne maareformi, 15. jaanuaril 1919 saatis Ajutise Valitsuse peavolinik J. Lehmann vallavalitsusele korralduse määrata mõisamajapidamise põhjaliku ülevaatuse ja inventuuri kolmeliikmeline komisjon.²⁷⁸ Vallavalitsuse liikmed valisid komisjoni Hans Paju, Hans Kulbi ja Eduard Hansoni.²⁷⁹ Kontrollimisel leiti Vana-Põltsamaa mõis „korratu olevat“ ning soovitati Vana-Põltsamaa vallavalitsusele mõis ajutiselt kontrolli alla võtta kuni uute korraldusteni.²⁸⁰

Viljandi maakonna valitsuse volinik Karl Ruubel, põllutöoministeeriumi volinik Mihkel Klettenberg, Vana-Põltsamaa vallavolinik Hans Kulp ning Vana-Põltsamaa mõisa mõisniku volinik Karl Wilde tutvusid 25. – 27. jaanuaril 1919 Vana-Põltsamaa mõisa ning Kamari, Kuningamäe, Paduvere, Mõhküla ja Alevisaare karjamõisa olukorraga. Protokollis tõdeti, et majapidamine oli „kaunis nõrgal järjel“:

- hobused nõrgad, arvuliselt neid vähe alles;
- kari väikene, loomad lahjad, karjapidamises pole näha ka mingit kindlat sihti, mille poole oleks püritud, s.o. pole ühtegi kindlat tõugu;
- karja toitmine oli korratu;
- põllutööriistad ja sõiduriistad olid vanad ja kulunud.²⁸¹

²⁷⁵ ERA.63.22.870, 2. Kiri Riigimaade ja Metsade valitsusele. 7.06.1930.

²⁷⁶ ERA.3142.1.2273, 239. Tunnistus. 9.03.1920.

²⁷⁷ RT 1918. Nr 10, lk 2-3. Määrus mõisate korratu majapidamise ja laastamise asjus; Mõismaade kontrolli alla võtmise määruse lähemad juhtnöörid.

²⁷⁸ ERA.63.9.4468, 3. Kiri Vana-Põltsamaa vallavalitsusele. 15.01.1919.

²⁷⁹ Samas, 2. Vana-Põltsamaa vallavalitsuse protokoll (nr puudub). 16.01.1919.

²⁸⁰ Samas, 6. Kiri Põllutöoministeeriumile. 20.01.1919.

²⁸¹ Samas, 14. Protokoll Vana-Põltsamaa mõisa majapidamise kontrollimise üle 25.-27.1919.

Kadri Tael. 1919. aasta maareform Vana-Põltsamaa vallas

Protokollis märgiti, et hobuste vähest arvu põhjustas sakslaste ja enamlaste tegevus, nimelt vahetasid sakslased paremad hobused välja ja 1918. aasta alguses viisid enamlased 11 hobust ära, samuti olid palju kariloomi müünud ära nii enamlased kui ka Saksa okupatsioonivõimu kohalikud esindajad.²⁸² Juhiti ka tähelepanu, et mõisahooned olid viimaste aastate jooksul palju lagunened.²⁸³

Vana-Põltsamaa mõis inventeeriti 1919. aasta kevadel. Registreeriti kokku 285 ühikut inventari, mis paiknes erinevates tallides, puutöökojas ja kontoris. Paralleelselt üleskirjutustööga kanti nimekirja ka mõisa omanikule kuuluv varandus.²⁸⁴

Aasta hiljem, juunis 1920 toimunud revideerimisel selgus, et kari nii peamõisas kui ka Kuningamäe karjamõisas oli jäetud hooletusse. Hoonetest oli kõige halvemas seisus viina- ja õllevabrik. Nende, samuti masinarehe ja moonameeste talli ning Kuningamäe moonameeste maja ja talli katus vajas kohest parandamist. Majapidamisraamatuid polnud veel seatud sisse, tegemata olid rendilepingud Vana-Põltsamaa ja Kamari vesiveski peale.²⁸⁵ Lisaks täheldas kontroll, et viina- ja õllevabrik ei ole töökorras ning seega seisab.²⁸⁶

Korratule majapidamisele tehti lõpp ning Vana-Põltsamaa mõis koos Kuningamäe karjamõisaga läks 1. maist 1920 riigi hoolekande alla. Mõisavalitsejaks määrati Ernst Grünberg, kelle kuupalk oli 800 marka, lisaks sai ta tasuta korteri, kütte, valgustuse, ametisõitudeks hobuse, tasuta raudteesõidu ja päevaraha 45 marka päev. Vana-Põltsamaa mõisale ja Kuningamäe karjamõisale oli selle aja seisuga jäänud 1 400 vkm põllumaad.²⁸⁷

Vana-Põltsamaa hoolekandemõisale oli jäänud alles 220 $\frac{2}{3}$ t põllumaad ja 64 t heinamaad. Kuningamäe karjamõisal oli vastavalt 209 $\frac{1}{3}$ t põllumaad ja 33 t heinamaad. Mõlemal mõisal puudus karjamaa. Hoolkandemõisal Vana-Põltsamaa oli 33 töölist (sh 18 sulast) ning Kuningamäel 23 töölist (sh 13 sulast).²⁸⁸

Põllutöoministeeriumi esindajad käisid sagedasti kontrollimas maja- ja loomapidamisi. Näiteks oli mõisavalitseja Grünbergil au vastu võtta 13. juunil riigimaade ülemat ja päev hiljem põllutöoministrit Theodor Pooli ja esimest nõunikku

²⁸² ERA.3142.1.2222, 7-8. Protokoll Vana-Põltsamaa mõisa majapidamise kontrollimise üle 25.-27.1919.

²⁸³ ERA.63.9.4468, 15. Protokoll Vana-Põltsamaa mõisa majapidamise kontrollimise üle 25.-27.1919.

²⁸⁴ ERA.58.4.2077, 4-8a. Vana-Põltsamaa mõisa inventari leht. 4.03.1919.

²⁸⁵ ERA.1500.1.5519, 32. Kiri Põllutöoministeeriumi Maakorralduse Peavalitsusele. 1.06.1920.

²⁸⁶ Samas, 48. Põltsamaa-Kuningamäe mõisate revideerimine. 6.08.1920.

²⁸⁷ Samas, 2. Vana-Põltsamaa mõisa valitseja palgaleping 1920/21. majapidamise aastal. 18.06.1920.

²⁸⁸ Samas, 48. Põltsamaa-Kuningamäe mõisate revideerimine. 6.08.1920.

Limbergi.²⁸⁹ Valitseja pidi oma tegevustest ja muudest sündmustest koostama ülevaateid, võtma antud juhtnööre arvesse ning rakendama neid oma töös.²⁹⁰ Samuti viidi sisse korrektne raamatupidamine. Hoolekande alla võtmine oli ette nähtud ajutise abinõuna, sellega hoiti ära olukorra halvenemine ja seeläbi valmistati maareformi elluviimist ette. Mõisate järgijäänud inventari äramüümine ja maa tükeldatuna väljajagamine lõpetas mõisate edasise hoolekande all olemise vajaduse.

5.2. Hoonete ja inventari ümberjaotamine

1920. aasta maikuu jooksul hinnati ja jagati Vana-Põltsamaa mõisa Kamari, Alevisaare, Paduvere ja Mõhküla karjamõis.²⁹¹ Vana-Põltsamaa ja Kuningamäe hindamine ja jagamine toimus sama aasta juuniku keskpaigas toimus mõisate inventari ülevõtmine ning hindamine.²⁹² Koos olid Viljandimaa riigimaade ülem J. Kampus, Viljandimaa maakonnavalitsuse esindaja J. Arweldt ja Vana-Põltsamaa vallanõukogu esindaja M. Liiv. Hindamise juures oli ka volinik Wilde.²⁹³

Vana-Põltsamaa mõisa inventari väärtus hinnati 737 437 margale.²⁹⁴ Selle hetke seisuga oli mõisal 36 hobust ja 44 veist. Eluta inventari (aidas, puusepa töötoas, sepikojas ja kontoris) oli kokku üle 280 erineva ühiku. Arvele võeti ka kõik mõisa ja karjamõisate plaanid.²⁹⁵ Samuti registreeriti ja hinnati kogu Vana-Põltsamaa mõisa ettevõtete inventar. Nii kuulus viinavabrikule 43, õllevabrikule 33, Põltsamaa alevi „Naela“ vesiveskile 33 ja „Vihusauna“ äripidamisele 16 nimetust inventari.²⁹⁶ Vana-Põltsamaa mõisal oli kokku 42 hoonet.²⁹⁷ Lisaks oli mõisal alevis kokku 26 hoonet.²⁹⁸

Kuningamäe karjamõisas (mõisa poolt ehitatud 13 hoonet) oli mõisahooned tarvitada neljal talul. Asundustalul Kuningamäe A-32 (asunik Hans Valdmann) oli kaks karjalaut, hobusetall, kuur ja elumaja. Kamari karjamõisas oli kümnele talule hooneid müüdnud juba 1920. aastal. Kõige enam omandas hooneid Präga talu: elumaja, rehi, kaks aita, kelder, hobusetall, kaks laut ja küün. Paduvere karjamõisal oli kaheksa hoonet.

²⁸⁹ ERA.1500.1.5519, 45. Kiri Põllutöoministeeriumi Maakorralduse Peavalitsuse mõisate osakonda. 5.08.1920.

²⁹⁰ Samas, 45; L 46. Kiri Põllutöoministeeriumi Maakorralduse Peavalitsuse mõisate osakonda. 3.09.1920.

²⁹¹ Samas, 43. Vana-Põltsamaa mõisavalitseja kiri Põllutöoministeeriumi Maakorralduse Valitsusele 14.06.1920.

²⁹² Samas, 44. Vana-Põltsamaa mõisavalitseja kiri Põllutöoministeeriumi Maakorralduse Peavalitsusele 5.07.1920.

²⁹³ ERA.58.4.2077, 11. Vana-Põltsamaa mõisa inventari üleandmise akt nr 21.

²⁹⁴ Samas, 12. Vana-Põltsamaa mõisa inventari hindamise akt nr 21.

²⁹⁵ Samas, 12-20a. Vana-Põltsamaa mõisa inventari nime- ja hinnakiri.

²⁹⁶ Samas, 21-24. Vana-Põltsamaa ettevõtete inventar.

²⁹⁷ ERA 62.1.1111, 125-125a. Vana-Põltsamaa mõisa hooned.

²⁹⁸ Samas, 136a. Põltsamaa alevis olevad Vana-Põltsamaa mõisa hooned.

Kadri Tael. 1919. aasta maareform Vana-Põltsamaa vallas

Need müüdi 1920. aastal viiele talule. Mõhküla karjamõisas oli 12 hoonet, mis müüdi kokku kuuele talule.²⁹⁹

Värskel asunikutalu saajal tuli koheselt osta ka krundil olevad hooned välja, enim lunastati hooneid „võlauskujate“ käest laenu võttes. Näiteks Mõhküla asunik Albert Jaanus pidi saadud 16 000 marga suuruse võla tasuma 15. septembriks 1921. Temale andsid laenu Annikvere majaomanik Karl Joosepi poeg Jaanus (võimalik, et sugulane) ja Tõnise talupidaja Anna Kristjani tütar Meesak Viruverest.³⁰⁰

Vana-Põltsamaa karjamõisate inventari hindamine toimus 13. mail Alevisaarel ja Kamaris, päev hiljem Paduveres, 19. mail Mõhkülas ning 7. juunil Kuningamäel. Karjamõisate inventar kokku oli 374 462 marka.³⁰¹ Mõhküla karjamõisa loomi ja inventari anti maasaajatele vastavalt hinnakirjale enampakkumise teel välja mais. Ostjaid kokku oli 27, kõik olid ka mõisast maad saanud. Ostjad maksid kokku 96 555,75 marka. Müüdi 14 hobust koguhinnaga 33 400 marka, 36 veist koguhinnaga 54 972 marka ning inventari koguhinnaga 8 183,75 marka.³⁰²

Paduvere karjamõisa inventari müüdi samuti maikuus. Ostjaid oli kokku 13 ning raha laekus 67 671 marka (11 hobust koguhinnaga 21 290 marka, 23 veist koguhinnaga 37 240 marka ning inventari 8 571 marga eest).³⁰³ Alevisaare ja Kamari karjamõisa inventari omandas 44 ostjat ning raha laekus 172 062,5 marka.³⁰⁴

Vana-Põltsamaa mõisa ja Kuningamäe karjamõisa inventari esialgu rentnikele välja ei jagatud, kuna seda kasutati veel riigimajapidamisena funktsioneerivas mõisas. Mõhküla karjamõisa inventar oli äramüüdud, järgi jäänud kolm hobust, üks mullikas ja kümme lehma viidi Vana-Põltsamaa mõisa. Alevisaare, Kamari ja Paduvere karjamõisa puhul toimiti niisamuti: inventar müüdi asunikkudele ja allesjäänud üksikud loomad viidi Vana-Põltsamaa mõisa.³⁰⁵

Inventari ülevõtmise ja kontrolli üle teostas järelvalvet J. Koppel, kes Vana-Põltsamaa mõisate inventari toimingute kohta kirjutas, et seda on „toimetatud sellekohase komisjoni poolt asunikkude huvide ja tarbe kohaselt ning väärnähtusi ega

²⁹⁹ Samas, 125a-127. Vana-Põltsamaa mõisa hooned.

³⁰⁰ ERA.3142.1.493, 2. Protokoll nr 1. 8.01.1921.

³⁰¹ ERA.58.4.2077, 34-48. Alevisaare ja Kamari mõisa inventari hindamise akt nr 24; Samas, 52-56. Paduvere mõisa inventari hindamise akt nr 23; Samas, 61-65a. Mõhküla mõisa inventari hindamise akt 22; Samas, 71-75. Kuningamäe mõisa inventari hindamise akt nr 25.

³⁰² ERA.58.4.2078, 1-4. Akt nr 11.

³⁰³ Samas, 10-12. Akt nr 12.

³⁰⁴ Samas, 17-22a. Akt nr 13.

³⁰⁵ ERA.62.1.42, 80. Kiri Viljandimaa Riigimaade ülemale. 18.08.1920.

Kadri Tael. 1919. aasta maareform Vana-Põltsamaa vallas

mitteõiglust talitamist selles asjus märgata ei ole.“ Ka oli järelejäanud inventar saadetud korralikult riigi arvel peetavasse mõisatesse ja antud mõisavalitseja hoole alla.³⁰⁶

Vana-Põltsamaa mõisa viina- ja õllevabrik, puukuur, saun, kaks küüni ja härjatali müüdi 14. veebruaril 1921 211 770,65 marga eest ETK-le. Vabrikute sisseseade läks ühisusele üle rendilepinguga.³⁰⁷ Vabriku-alune maa (~3 tiinu) anti ETK-le 99 aastaks rendile. Uue-Põltsamaa valla maast anti ETK-le 6 aasta peale rendile veel 7 t põllu- ja heinamaad.³⁰⁸

Mõisa peahoone omamisele pretendeeris ETK (kes plaanis sinna „ühistegelaste kodu sisse seada“) ja sõjaministeerium. Kõik edasised kirjad, mis laekusid sõjaministeeriumilt, olid varustatud sõnaga „rutuline“. Kirjas Sõjavägede Staabile 19. oktoobril 1919 mainiti peahoone keldrites olevaid piiritusetsisternid, mida polevat võimalik viia välja. Ning seega seati kahtluse alla „kas sarnase seisukorra juures hoone ülevõtmine sõjaväele küllalt otstarbekohane on“.³⁰⁹

Viie päeva pärast tehti siiski ettepanek üürilepingu koostamiseks Vana-Põltsamaa mõisa peahoone vabade ruumide peale 3. diviisile,³¹⁰ kuna noorte sõdurite koolitamist ja väljaõpetamist plaaniti alustada juba 29. jaanuarist 1922.³¹¹ Sõjaminister kindralmajor Jaan Soots nõudis terve teise korruse ja esimese korruse suure saali, nelja kõrvaltoa ning kahe köögi ülevõtmist, seega pidid sealt kõik asunikud lahkuma või asuma teistesse kõrvalruumidesse.³¹² Sõjaministrile laekuski 5. novembril kinnitav kiri mõisa peahoone vabastamise kohta elanikkudest 3. diviisile.³¹³ „Loss“ ja 20 ha maad sõjaväe laskeplatsi jaoks kuulusid sõjaministeeriumile, täpsemalt Sakala Partisanide Rügemenale, kuni 4. augustini 1926, mil see läks üle põllutööstusministeeriumile.³¹⁴

Juulis 1928 andis riik linnale üle seal asuvad Vana- ja Uue-Põltsamaa mõisa majad ja maad, kaasaarvatud „lossi“. Linnavalitsusel puudus selge nägemus, mis funktsioonid hoonetele leitakse, kuid tõdeti siiski, et paljud hooned on väga halvas seisus ning kuulusid seega lammutamisele.³¹⁵

³⁰⁶ Samas, 81.

³⁰⁷ ERA.58.4.2078, 64-65a. Akt 12/ 15.

³⁰⁸ ERA.62.2.5210, 41. Tunnistus. Jaanuar 1921.

³⁰⁹ ERA.62.4.1920 (pagineerimata). Kiri Sõjavägede Staap. 19.10.1921.

³¹⁰ Samas (pagineerimata). Kiri Viljandimaa riigimaade ülemale. 24.10.1921.

³¹¹ Samas (pagineerimata). Kiri Põllutööstusministeeriumile. 1.11.1921.

³¹² Samas (pagineerimata). Kiri Põllutööstusministrile. 1.11.1921.

³¹³ Samas (pagineerimata). Kiri Sõjaministrile. 5.11.1921.

³¹⁴ ERA.63.9.4461 (pagineerimata). Kiri Maakorralduse peavalitsusel B II jaoskonnale. 4.08.1926.

³¹⁵ Põltsamaa Teataja 21.07.1928, lk 2. Põltsamaa linn hulga rikkamaks.

Kadri Tael. 1919. aasta maareform Vana-Põltsamaa vallas

5.3. Võõrandamise edasine käik ja hüvitised

Vana-Põltsamaa mõisa esindaja Wilde poolt laekus erinevatele instantsidele õige pea pärast maaseaduse vastuvõtmist erinevaid protesti kirju. Suurimat pahameelt põhjustas kogu mõisa võõrandamine riigile. Esmalt nõudis ta „mõisa eest, ilma elawa ja eluta inwentarita, 9 694 000 rubla ennesõjaaegses, s.o. enne 1914 a. lõõtut, wene kuldrahas.“ Samuti lubas ta peatselt saata inventari ja muude sissetulekute ärajäämise kohta uue rahanõudmise.³¹⁶

Wilde protestis ka mõisa võõrandamise toimingute puhul, viidates arvatavatele seadustest kõrvalekaldumistele. Metsade ülevõtmine puhul, mis toimus Vana-Põltsamaa mõisas 1. märtsil 1920, kaebas Wilde, et temale teatati metsade ülevõtmisest alles ülevõtmise päeva eelõhtul, ehkki maaseadus määratles kahenädalase etteteatamisaja.³¹⁷

Ka vesiveski, viina- ja õllevabriku ülevõtmise ja inventari hindamise puhul leidis Wilde, et ei oldud õigesti käitunud: maaseaduse järgi võivat võõrandada vaid põllumajandusega seotud ettevõtted ning ülalloetutel polevat põllumajandusega suurt pistmist. Vesiveski kohta kirjutas ta: „Põltsamaa alevis olev vesiveskil on riigi oma vaid veejõud, kuna alevis olev hoone ja sisseseeded omaniku päralt on.“³¹⁸

Wilde arvates käituti mõisa kui ühe osapoolega üleolevalt: „Et mõisa maad kiires korras ära said jaotatud ja väljajagatud ja mõisa omanikule õigel ajal ülevõtmisest ei ole teatatud, ei saanud viimane mitte seaduses temale määratud maa osa, inventarist anti temale ainult seeme, hobused ja veised, aga viimaste jaoks ei ole temal ei karjamaad ega heinamaad.“³¹⁹

Paralleelselt võõrandatava varanduse nimekirja koostamisega koostati ka omanikule tagasi antava inventari nimekiri. Maareformi teostamise määruses oli lubatud jätta üle võtmata omaniku isiklikus tarvitamises olnud inventar.³²⁰ Vana-Põltsamaa mõisa inventarist määrati endisele omanikule 73 nimetust, mille hulgas oli näiteks kolm hobust, neli lehma, kaks vasikat, mõisa ja karjamõisate plaanid, karistuse määruse raamat, kolm suurt õllevaati, 3 650 õllepudelit ja kaks jäävedamise saani.³²¹

Endise omaniku kulul pidi uutele omanikkude maatükid üles haritama ja seeläbi olid paljud põllutööriistad kulunud ja hobused kurnatud. Wilde arust ei võetud seda

³¹⁶ ERA.63.9.4461, 26. Kiri Eesti Vabariigi Valitsusele 13.03.1920.

³¹⁷ RT 1920. Nr 16/ 17, lk 123. (Määrused maareformi teostamiseks, § 26); ERA.58.4.2077, lk 90. Kiri Põllutöoministeeriumile. 26.07.1920.

³¹⁸ Samas, 90a.

³¹⁹ Samas, 91.

³²⁰ RT 1920. Nr 16/ 17, lk 123. (Määrused maareformi teostamiseks § 18)

³²¹ ERA.58.4.2077, 26-27. Nimekiri Vana-Põltsamaa mõisast omanikule tagasi antava inventari üle.

Kadri Tael. 1919. aasta maareform Vana-Põltsamaa vallas

kevadel 1920 inventari hindamise juures arvesse. Samuti olla hindamist toimetatud rutuga, pealiskaudselt ja igal pool ainult „silmamõõdu“ järgi. Wilde väitis oma protestikirjas, et hindamiskomisjon püüdis kõike väga odavalt hinnata ning tehtud hinnad polnud kooskõlas asjade väärtusega. Samas ei olevat ka ümberhindamisi võimalik teha, kuna asjad olla juba läinud mitmesuguste inimeste kätte laiali.³²²

Kokkuvõttes leidis Wilde, et hindamisel väljajäetud mõisa varandus (rehepeksumasin aurukatla, hunnikutesse pandud põllukivid, telliskivivabrik Rõikal ühes sisseseadetega) tuleb anda omanikule tagasi. Samuti nõudis ta tagasi ka viina- ja õllevabrikut, nendearust maad, Põltsamaa alevi vesiveskit ja vihusauna ühes sisseseadega ning endisele omanikule maatüki määramist ühes tarviliku inventariga.³²³

Vana-Põltsamaa mõisa ja selle karjamõisate inventari mindi siiski veelkord üle hindama.³²⁴ Komisjon tõdes 28. veebruaril 1921, et see on võimatu, kuna osa inventari on juba antud asunikkudele välja ning otsustati jääda kevadel 1920 väljaantud hindamisakti juurde.³²⁵ Samal kuupäeval kinnitas ka Wilde oma allkirjaga, et võtab protesti seoses inventari ümberhindamise ning MS § 26³²⁶ mittetäitmise pärast tagasi.³²⁷

Võõrandamisega ei olnud sellega veel saadud ühele poole. Vandeadvokaat Artur Jung tuli 21. detsembril 1924 välja nõudmisega anda mõis ja vara viimase mõisniku pärijatele. Viimane Vana-Põltsamaa mõisa omanik Nikolai Gagarin suri 10. novembril 1918 ning 1916. aasta testamendi järgi päris naine Tatjana kogu vallasvara ning poeg Nikolai mõisa.³²⁸ Testament jõustus alles 21. novembril 1924 ning kuna Gagarin suri enne maaseaduse jõustumist, siis nõudis lisaks Jungi ka Wilde lesele elus ja eluta inventari andmist nii pea- kui ka karjamõisatest.³²⁹ Riigipoolne vastus oli taas seadust kinnitav: „Maaseaduse § 1 järele kuulub võõrandamisele ka mõisa pidaja päralt olev rüütlimõisa inventar.“ Et lesk oli maareformiaegne Vana-Põltsamaa mõisa pidaja, jäeti Maakorralduse Peavalitsuses pärijate nõue tähelepanuta.³³⁰

³²² Samas, 90. Põllutöoministeeriumile. Seletus ja palve. 26.07.1920.

³²³ Samas, 91.

³²⁴ Samas, 99. Kiri Vana-Põltsamaa vallavalitsusele Riigimaade ülema poolt. 27.01.1921.

³²⁵ Samas, 102. Akt nr 8.

³²⁶ MS §26 – Kõik maapõue loodusvarad Eesti riigi piirides tunnistatakse riigi omaks.

³²⁷ Samas, 77. Allkiri. 28.02.1921.

³²⁸ Samas, 124. Kiri Põllutöoministeeriumile. 21.12.1924.

³²⁹ Samas, 124. Põllutöoministeeriumile. 21.12.1924.

³³⁰ Samas, 128. Kiri vandeadvokaat Artur Jungile. 20.01.1925.

Kadri Tael. 1919. aasta maareform Vana-Põltsamaa vallas

Riikliku maatagavara loomiseks võõrandatud maade eest tasumaksmise seaduse ja selle elluviimise määruse³³¹ alusel koostatud hinnangu järgi kuulus Vana-Põltsamaa mõisa eest väljamaksmisele 62 830 kr.³³² Tasusumma määrati ära 27. augustil 1931.³³³ Kahjuks ei olnud ka aasta hiljem võimalik seda maksta pärijatele välja, kuna olid lisandunud uued tasumaksmised ja krediidi puudusel tuli ka olemasolevad kohustused kanda uude aastasse, ühesõnaga puudus raha.

Vana-Põltsamaa rüütlimõisa kompensatsioon kinnitati Nikolai Gagarini lesele ja pojale alles 25. märtsil 1933. Wilde palvel otsustati hüvitise esimese 6 aasta kupongide eest raha asemel võtta vastu 9 aasta pantkirjad.³³⁴ Mis oli ühe viisi eelis teise ees, pole praegu üheselt selge. Et saada aimu võõrandamishüvitiste reaalsest suurusest, võib tuua näite Uue-Põltsamaa mõisa ning kihelkonna kirikumaade võõrandamisest.

Uue-Põltsamaa mõisa võõrandatud maade eest määrati hüvitiseks 45 894 krooni endisele omanikule Friedrich Lilienfeldile.³³⁵ Tasumaksmise seaduse alusel kujunes Uue-Põltsamaa mõisa tasusumma mõisamaade (8 141 ha) ja Umbusi telliskivitehase maa eest. Kvoodimaa (783 ha) ei kuulunud tasumaksmise alla.³³⁶

Põltsamaa apostliku õigeusu kiriku maa (1,8 t) ja seitse hoonet (kirik, preestrimaja, koolimaja, koolimaja juures olev puukuur, surnuaiavahi elamu, saun ja laut) võeti 9. märtsil 1923 üle.³³⁷ Kirik, "leerimaja" ja kirikuteenijate elumaja asusid 0,7 t suurusel maa-alal, mida ei võõrandatud ning mis jäi koguduse kasutada. Kirikutelt ja kogudustelt võõrandatud maade eest tasumaksmise seadus anti välja 1934. aastal ning selle elluviimise määrus ilmus järgmisel aastal. Kogudusele anti uue seaduse ja määruse³³⁸ järgi Põltsamaa linnas tagasi 3 ha maad.³³⁹

³³¹ RT 1926. Nr 26, lk 249-250. Riikliku maatagavara loomiseks võõrandatud maade eest tasumaksmise seadus; RT 1928. Nr 56, lk 733-734. Riikliku maatagavara loomiseks võõrandatud maade eest tasumaksmise seaduse (RT nr 26 - 1926) elluviimise määrus.

³³² Mõisa üldsuurus oli 15 156 ha, mida hinnati tulukusega 19 113 pkrbl. Võõrandamistasu ei makstud kvoodimaa (3173 ha) eest. – ERA.63.22.870 (pagineerimata). Vana-Põltsamaa mõisa maadetasu arvestusleht.

³³³ ERA.63.22.870 (pagineerimata). Protokoll. Asja nr. 390/37, 1931.a.

³³⁴ Samas (pagineerimata). Kiri Ministeeriumi kantsleli majandusala juhatajale. 11.05.1933.

³³⁵ ERA.58.4.3398, 21. Maaseadusega võõrandatud maade eest tasumaksmise peakomisjoni koosolek. 27.03.1931.

³³⁶ ERA.63.9.4461 (pagineerimata). Andmed Uue-Põltsamaa mõisa endise omaniku Fr. Lilienfeldi kohta. 14.01.1928.

³³⁷ ERA.63.22.846 (pagineerimata). Põltsamaa apostliku õigeusu kiriku mõisa liikumata varanduse üleandmise akt nr 169; Maade nimekiri; Hoonete nimekiri. 9.03.1923.

³³⁸ RT 1934. Nr 74, lk 1282; RT 1935. Nr 6, lk 100-101.

³³⁹ RT 1927. Nr 113, lk 1232-1234; RT 1929. Nr 3, lk 30; ERA.63.22.846 (pagineerimata). Katastriametile 3.05.1935.

Koguduselt võõrandati Kõo vallas 18. märtsil 1921 Käosaare vesiveski koht (Põltsamaast ~18 km kaugusel). Kogudus oli omandanud selle 1886. aastal Kõo kroonumõisa maadest³⁴⁰ ja kasutas veskit oma kirikuteenrite ülalpidamiseks.³⁴¹ Maad ei antud kogudusele tagasi, kuna asus liiga kaugel teenijate alalisest asukohast.³⁴²

Viljandimaa komisjoni avalikul istungil 20. oktoobril 1935 määrati selle võõrandatud maa (67 ha) eest tasu 1 311 kr. Lisati intress 2,66 % aastas, ajavahemikust 25. oktoobrist 1919 kuni 25. oktoobrini 1934, kokku 524 kr. Lõplikuks hüvitissummaks Eesti Apostliku Õigeusu Kirikule määrati 1 835 kr.³⁴³

Maaseadusega võõrandati ja 9. märtsil 1923. aastal võeti üle Põltsamaa luteriusu kirikumõisa maa ja hooned.³⁴⁴ Kirikumõisal oli 25. oktoobril 1919 mõisamaad 311 ha, kvoodimaad 23 ha ning talumaad 290 ha, kokku 624 ha.³⁴⁵ Uue-Põltsamaa vallas olnud endise kirikumõisa maa (627 ha) läks 1921. aastal osaliselt Põltsamaa alevi alla. MS § 1 alusel jäi võõrandamata 2,5 ha suurune krunt ning Maaseaduse muutmise ja täiendamise seaduse § 3 alusel anti tagasi 29 ha suurune krunt.³⁴⁶ Riigimaade I jaoskonna juhataja oli nõus andma tagasi 31 ha maad.³⁴⁷ Eesti Evangeeliumi Luteriusu Kiriku võõrandatud maa eest otsustati 13. septembril 1935 maksta 14 207 kr.³⁴⁸

...

Maareformiga võõrandatu eest hüvitiste maksmisega võib maareformi lugeda põhiosas lõppenuna, mistõttu ka käesolev töö saab siinkohal piiri. Maasuhete korrastamises ja maakasutuse korraldamises tekkis uusi suundumusi – uudisasundustegevus³⁴⁹, kavatseti ka vana maaomandi paremat ümberkorraldust³⁵⁰ jne. Murrangulised sündmused 1930. aastate lõpul ja eriti 1940 – 1950. aastatel aga lõhkusid põhjalikult ja kohati pöördumatult kogu senise maaelu.

³⁴⁰ Samas, 10. Kiri Eesti Vabariigi Põllutööministeeriumi Riigimaade Ametile. 29.03.1930.

³⁴¹ ERA.63.23.3389, 1. Kiri Põllutööministeeriumi Maakorralduse Peavalitsusele. 10.04.1926.

³⁴² Samas, 16. Riigimaade Ameti 4. jaoskonna ettepanek 24.04.1930, otsus 30.04.1930.

³⁴³ ERA.63.22.846 (pagineerimata). Protokoll. 29.10.1935.

³⁴⁴ ERA.1650.1.530, 17. Põltsamaa ev. mõis, Viljandi maakond, Viljandi-Pärnu luteri kirikumõis. nr 116.

³⁴⁵ ERA.63.22.847 (pagineerimata). Riigimaade ja metsade valitsusele. 12.02.1935. Suurus oli antud vakamaades.

³⁴⁶ Samas (pagineerimata). Kiri Riigimaade ametile. 4.04.1935.

³⁴⁷ ERA.63.9.3050, 33. Nr 8/ 10135. Riigimaadeameti I Jaoskonna ettepanek 14.09.1934.

³⁴⁸ ERA.63.22.847 (pagineerimata). Maaseadusega võõrandatud maade eest tasumaksmise peakomisjoni koosolek. 10.10.1936.

³⁴⁹ Vt nt Lutsepp, Elo. Asunduspoliitika Eesti Vabariigis: Asundusameti tegevus 1929-1941. – Ajalooline Ajakiri 3/ 4, 2007, lk 443-462.

³⁵⁰ Vt nt Kasepalu, Alfred. Mis peremees jätab, selle mets võtab. Tallinn 1991.

Kadri Tael. 1919. aasta maareform Vana-Põltsamaa vallas

Kokkuvõte

Ligi 93 aastat tagasi vastuvõetud maareform muutis kardinaalselt maaomandit ja maakasutust, olles kõige ulatuslikum ühiskondlik-majanduslik ümberkorraldus, mis teostus Eestis peale iseseisvumist. Reformist polnud vabariigi esimesel perioodil ega ole tänaseni ilmunud põhjalikku üldkäsitlust. Vähe on kirjutatud ka maakonna-, kihelkonna- ning vallatasandist.

Käesolevas töö käsitleb maaomandi arengut 18. sajandi lõpust kuni 1919. aasta maaseaduse väljatöötamise ja rakendamiseni. Edasine mõisate võõrandamine, maa planeerimine ja väljajagamine, selle teostajad ja maasaajad, hilisem päriseksostmine ning ka võõrandatu hüvitamine on esitatud eelkõige Viljandimaa Vana-Põltsamaa valla keskselt. Kogu käsitletud aines on korrastatud ja esitatud temaatilis-kronoloogilise põhimõtte järgi koos üldiste taustprotsesside ja -sündmustega.

Põgusalt on uurimuses käsitletud juba 18. sajandi lõpu ja 19. sajandi alguse maasuhteid nii Eestis kui ka Põltsamaa kihelkonnas, sest tollal said alguse maareformi viinud protsessid. Rohkem on käsitletud 19. sajandi II poole talurahvaseadusi ning nende mõju maasuhetele. Pisut sarnases hilisema mõisajagamisjärgse maa-elu sisseseadmisega oma mõjult ka sellal alanud talude päriseksost, mille kohta on käesolevas töös lisandunud hulgaliselt uusi allikaid.

Maasuhted pingestusid 20. sajandi alguses küllaltki kiiresti, mistõttu tekkis ka pingete lahendamise radikaalseid kavasid. Vahepealsete tagasilöögid pingestasid maasuhteid eriti aastatel 1917 – 1919, mille tulemusena sündiski Euroopa ehk kõige radikaalsem maareform. Olukorras, kus suur osa maaelanikest oli maata, kuid ihkas seda, oli noorel riigil tarvis tagada nende inimeste poolehoid, mis viis sotsiaalse ja poliitilise lahenduseni kaotada suurmaaomand ning teostus maareformina vastavalt Asutava Kogu poolt 1919. aastal vastuvõetud Maaseaduse alusel.

Maareformi käigus tekkis Eestis ka küsimusi, puudu oli kogemustest, pädevast tööjõust ning korralduse plaani- ja sihipärasusest. Seetõttu anti välja täiendavaid seadusi, määrusi ja juhtnööre, täiendamaks ja täpsustamaks maa ümberkorraldamist, hiljem anti välja seadus endistele omanikkudele maa tagasiandmise ja võõrandatu eest tasumise kohta. Reformi seadusandluse ja olemuse edasine uurimine võib tuua antud valdkonda veel olulisi täiendusi.

Maareform viidi Vana-Põltsamaa vallas ellu üldjoontes ladusalt ja vastavalt seadusele. Enne maareformi võeti suurmaaomand kohalike võimuorganite kontrolli alla,

et hoida ära selle laostumine ning kavandada maa edasist tükeldamist ja väljajagamist. Maaseaduse põhjal võõrandati kogu suurmaaomand ja muu vara aastatel 1920 – 1923 riigile ning see läks Põllutöoministeeriumi valitsemise alla.

Esmalt läks mõisamaa ja -mets kohaliku vallanõukogu kontrolli alla, kelle korraldusel edaspidi mõisas inventeeriti kogu vara ja valvati majapidamiste järele. Maa kavatseti planeerida ja jagada välja eelkõige Vabadussõjast osavõtnutele ja nende perekondadele ning seejärel muudele maata inimestele.

Üldjuhtimist korraldas Põllutöoministeeriumi Maakorralduse Peavalitsus. Kohalikke olusid tundev vallavalitsus koos 19-liikmelise vallanõukoguga korraldas ka maa ümber, valides (hääletamise teel) loodud asundustaludele omanikke. Neid kas kinnitas Viljandi maavalitsus ning ministeerium või tehti seal omi valikuid, lähtudes seaduse järgi eelisjärjekorras olevatest ning andes hoopis neile maad.

Põltsamaa kihelkonna mõisad jagatigi järk-järgult välja, väljaarvatud mets ja soo. Maa renditi maaharijatele planeeritud või planeerimata kruntidena, aga jäeti ka riigile pidamiseks. Vana-Põltsamaa mõis planeeriti ja tükeldati kahes osas, sest teine osa võeti ajutiselt riigi hoolekande all. Põllutöoministeerium määras valitseja ning tihti käidi ka ministeeriumi poolt kontrollimas maja- ja loomapidamisi.

Sellega hoiti ära olukorra halvenemine ja valmistati ette reformi lõpetamist. Teiste mõisate müümata jäänud vara paigutati hoolekandele jäetud Vana-Põltsamaa mõisa. Järgijäänud inventari müümine ja maa tükeldatuna väljajagamine lõpetas mõisate edasise hoolekande all olemise vajaduse.

Vana-Põltsamaa vallas planeeriti maad kevadel 1920 ja 1921 ning selle ajaga anti välja 126 asundustalu ja -krunti. Uued majapidamised olid kõigest ~22 ha suurused. Vabadussõjast osavõtnuna või langenud sõduri perekonnana sai maad 54 majapidamist, kuid nende keskmine suurus oli veelgi väiksem, 20 ha. Enim määrati neile asundustalusid Kamari karjamõisast. Maa ümberkorraldamisega loodeti harida üles kasutamata maa ning teha enamatele inimestele võimalikuks maa omamine, tekitades seeläbi põllupidajate arvuka keskklassikihi.

Vastupidiselt levinud arusaamale ei jagatud maa kohe pärisomandina, vaid see riigistati ning anti siis kasutamiseks põlisrendi alusel. Kardeti, et kohene maa müük oleks ka langetanud maa hinda ning loonud hangeldajatele soodsad tegutsemistingimused. Maa kaubastus hiljem, kui 1925. aastal võeti vastav seadus vastu ning asundus- ja riigirendikohti hakati müüma päriseks. Selle aja jooksul olid

põllumajanduses jätkajad kujunenud juba kindlamalt välja. Saadu tuli osta kuni 60 aasta jooksul osade kaupa välja. Varasema võõrandamise eest hakati võõrandatutele ka maksma hüvitisi.

Peale maareformi toimus veel mitu maajagamist. Asundustes kinnitati seal juba pikalt elanud kohapidajad riigi rendikruntidele 1928. aastal. Maa planeerimisel koondati väikekohti ja renditalusid võimalikult tervikuna, seati otstarbekohaseid maakasutuspiire, üritati võtta kasutusele vaba maatagavara (mõisad, soo ja asundamiseks määratud metsamaa), et suurendada väikekohti ja luua uusi ja elujõulisi majapidamisi. Nende tööde mahu ja kvaliteedi hindamine jääb juba väljapoole käesolevat tööd.

Riigi renditaludel asuvad väikemajapidamised (vabadikukohad) eraldati taludest võimalikult elujõuliste kohtadena, ehkki väikestena. Ka Vabadussõjast osavõtnutele ja langenud sõdurite perekondadele eraldati küllaltki väikseid krunte ning kihelkonna endised mõisaomanikud said enda ülalpidamiseks ~23 ha maad. Väiksuse peamine põhjus oli põllumajandusliku maa puudus ja maasoovijate suur arv.

Maad said eelkõige Vabadussõjast osavõtnud ja nende maata perekonnad, aga ka endised mõisatöölised, äriettevõtted, ühisused ja omavalitsusasutused. Käesolevas töös jäävad maasaajad enamasti põhjalikumat uurimata. Nende sotsiaalne ja poliitiline taust, põllumajanduslik teadmistepagas, toimetulekuvõime ning ka uus- ja vanatalunike suhted vajavad allikate täiendavat edasist läbitöötamist.

Maast ilmajäämise levinuim põhjendus oli maapuudus, aga ka eesõiguste põhjendamatus, teises vallas või enda vanematel juba olemasolev maatükk, maaharimiseks piisamatu inventar või majanduslik kindlustatus ning kõrge vanus. Protestikirjades leiti otsustajatel olevat puudu erapooletusest: maad eelistatavat anda sõjast mitteosalenutele, väljastpoolt valda tulijatele, juba kohti omavatele inimestele ning majanduslikult heal järjel olijatele jne. Proteste enamasti ei rahuldatud.

Mõisa poolt ehitatud hooneid müüdi asunikele, mõisa peahoonesse paigutati koole ja omavalitsusasutusi. Enamus mõisahooned on säilinud ning on siiani asustuspildi dominandid. Inventarile ja hoonetele tuli leida uued omanikud. Sellega tegeles Põllutööministeerium, kes organiseeris hindamiskomisjone.

Vara müüdi üldiselt odavalt uutele kohaomanikkudele. Peamiselt tasuti ostumaksumus koheselt, raha selleks saadi suuresti isiklike laenudega. Vana-Põltsamaa viimase mõisniku Nikolai Gagarini lesele ja pojale ei antud maad. Kuid neile jäeti osake inventarist ning ülejäänud võõrandamise eest maksti lõpuks hüvitist.

Maaseadusel oli põhjanev tähendus eelkõige maarahvale, kuid sellel oli kaalukas osa linnade ja alevite arengus. Uue- ja Vana-Põltsamaa valla tõmbekeskus oli Põltsamaa alevik, mille arengut takistas aga peamiselt ümbritseva Uue- ja Vana-Põltsamaa mõisa soovimatus müüa suurenevale alevikule maad. 1920. aastal alevikust moodustatud Põltsamaa alev sai aga umbes poole oma maast riigistatud Vana-Põltsamaa mõisast. Kiire kasvuga alevile anti 1926. aastal linna staatus.

Noores riigis realiseerunud maareform oli uudne ja erakordne, saadud kogemuste toel oli võimalik liikuda edasi hästiplaneeritud ja tõhusama maakorralduse poole. Inimeste eneseteadvuse kasv ja suurenenud peremehetunne kiirendas kindlasti maareformi ellurakendamist.

Kokkuvõttena kujuneski tööst üks võimalik pilt noore riigi maasuhete ümberkorraldamise olemusest, kavadest ning selle kõige teostusest ühes tollase Viljandimaa vallas. Töö haakub juba olemasolevasse maareformi uurimise üldpilti ja täiendab seda osades kohtades. Kohaliku eripära ja maareformi edasine süvendatum uurimine avab piirkonna mineviku üha uusi tahke ja vaatenurki ning avardab edasiste käsitlevate võimalusi.

Rida töös tekkinud küsimusi jäävad praegu vastuseotsimise suure aja- ja töömahu tõttu ka suuresti lõpliku vastuseta, töös viidatakse ainult edasiste lahenduste otsimise võimalikkudele suundadele. Käesolev töö püüabki edaspidi olla Põltsamaa piirkonna maauuenduse ja selle mõjude edasise süvendatud uurimise lähtekoht.

Allikad ja kasutatud kirjandus

1. Trükkimata allikad

1.1. Arhiiviallikad

1.1.1. Eesti Ajalooarhiiv Tartus (EAA)

F(ond) 1348 : Vana-Põltsamaa mõis

F 1427 : Liivimaa maanõunike kolleegiumi statistikabüroo

F 2072 : Kaardikogu

1.1.2. Eesti Riigiarhiiv Tallinnas (ERA)

F 15 : Asutava Kogu Valimiste Peakomitee, Asutav Kogu

F 39 : Riigi Kinnisvarade Maksuamet

F 58 : Põllutöoministeeriumi Statistika, üld-, varade ja arveosakond

F 62 : Põllutöoministeeriumi Katastri ja maakorralduse osakond

F 63 : Põllutöoministeeriumi Riigimaade ja Metsade Valitsus

F 1500 : Riigi- ja hoolekandemõisad

F 1650 : Põllumajanduse Keskvalitsuse Asundusamet

F 3070 : Vana-Põltsamaa vallavalitsus

F 3142 : Viljandi Maavalitsus

1.1.3. Muinsuskaitseameti arhiiv Tallinnas (MKAA)

F T-76 : RAS Eesti Ehitismälestised

1.2. Käsikirjad

Berens, Vladimir. *Èstonskaja eparhija*. Istoriko-statističeskoe opisanie cerkvej i prihodov severo-zapadnyh eparhij II. Vypusk I. Tallin, 1974. Käsikiri, TLÜ AR: Msc K1-593.

Lepplaan, Heidi. „Recht oder Macht?“ Baltisakslaste 1919. aasta maareformi suhtumise allikakriitiline analüüs. Magistritöö. Juhendaja MA Indrek Kiverik. Tallinn 2009. Käsikiri Tallinna Ülikooli ajaloo instituudis.

Ütt, Kristi. Põltsamaa Eesti Põllumeeste Selts aastatel 1881-1944. Diplomitöö. Juhendaja Katrin Roosileht. Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia 2008. Käsikiri Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia raamatukogunduse, infoteaduse ja dokumendihalduse osakonnas.

2. Trükitud allikad

2.1. Seadused

2.1.1. Eesti seadused

RT 1918, 1. Iseseisvusmanifest.

RT 1918, 3. Määrused maade kontrolli alla võtmise kohta.

RT 1918, 5. Määrused mõisamaade kontrolli alla võtmise ja maaolude esialgse korraldamise kohta.

RT 1918, 9. Ajutise Valitsuse määrus.

RT 1918, 10. Määrus mõisate korratu majapidamise ja laastamise asjus. Mõisamaade kontrolli alla võtmise määruse lähemad juhtnöörid.

RT 1919, 11. Rüütelkonna mõisate Eesti Vabariigi omanduseks tunnistamise seadus.

RT 1919, 15. Esimene täiendav määrus mõisate korratu majapidamise ja laastamise asjus.

RT 1919, 79/ 80. Maaseadus.

RT 1920, 16/ 17. Määrused maareformi teostamiseks.

RT 1925, 52. Maaseaduse täiendamise ja muutmise seadus nr. 2.

RT 1925, 95/ 96. Maaseaduse täiendamise ja muutmise seadus.

RT 1925, 109/ 110. Riigimaade põliseks tarvitamiseks ja omanduseks andmise seadus.

RT 1926, 26. Riikliku maatagavara loomiseks võõrandatud maade eest tasumaksmise seadus.

RT 1926, 99. Maaseaduse täiendamise ja muutmise seaduse muutmise seadus.

RT 1927, 46. Riigimaade planeerimise tehnilised juhtnöörid.

RT 1927, 52. Maaseaduse täiendamise ja muutmise seadus nr. 2.

RT 1927, 113. Linnade ja alevite maaga varustamise seadus.

RT 1928, 56. Riikliku maatagavara loomiseks võõrandatud maade eest tasumaksmise seaduse (RT 1926, 26) elluviimise määrus.

RT 1929, 3. Maaseaduse täiendamise ja muutmise seadus nr. 3.

RT 1934, 74. Kirikutelt ja kogutustelt võõrandatud maade eest tasumaksmise seadus.

RT 1935, 6. Kirikutelt ja kogudustelt võõrandatud maade eest tasumaksmise seaduse elluviimise määrus.

2.1.2. Vene seadused

Nr 13. Maadekreet (*Dekret o zemle*) 26.10 (08.11) 1917. – Dekrety sovetskoj vlasti. Tom I. 25 oktjabrja 1917 g. – 16 marta 1918 g. Moskva 1957.

Nr 274. Maa sotsialiseerimise aluseadus (*Osnovnoj zakon o socializacii zemli*) 27.01 (09.02) 1918. – Dekrety sovetskoj vlasti. Tom I. 25 oktoobri 1917 g. – 16 marta 1918 g. Moskva 1957.

2.2. Raamatud ja artiklid

1925. a. põllumajandusliku üleskirjutuse andmed. Tallinn 1926.

1929. a. põllumajandusliku üleskirjutuse andmed. Tallinn 1930.

Antons, Richard. Agraarsuhted kodanlikus Eestis. Tallinn 1957.

Baltisches Historisches Ortslexikon I. Quellen und Studien des baltischen Geschichte 8/I. Köln, Wien 1985.

Eesti ajalugu V. Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Peatoimetaja Sulev Vahtre. Tartu 2010.

Eesti põllumajandus. I. Statistiline aastaraamat. Tallinn 1923.

Jõesaar, Edo. Raamatulooline Põltsamaa. – Viljandi Muuseumi aastaraamat. Viljandi 2005.

Kasepalu, Alfred. Mis peremees jätab, selle mets võtab. Tallinn 1991

Kaiv, Johannes. Seadused ja määrused maareformi, maakorralduse ja põllumajanduse alal ühes Riigikohtu otsustest võetud seletustega. Tallinn 1930.

Kibal, Birgit. Kas 1905. aastal tuli mäss maalt linna või kõndis linnast maale? Tuna 1, 2006.

Kivimäe, Sirje. *Die Agrarreform Stolypins in den baltischen Gouvernements.* – Die baltischen Provinzen Russlands zwischen den Revolution von 1905 und 1917. The Russian Russian Baltic Provinces between the 1905/1917 Revolutions. Hrsg/ Ed Andrew Ezergailis, Gert von Pistohlkors. Köln – Wien 1982.

Kogu statistilisi andmeid Eestist. Põllutöoministeeriumi Statistika osakonna väljaanne. Tallinn 1921.

Kruus, Hans. Eesti ajalugu kõige uuemal ajal II. Tartu 1928.

Kruus, Hans. Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail. Tartu 1930.

Loit, Aleksander. Baltisaksa rüütelkondade seisukohad ja tegevus Eesti iseseisvumisel 1918-1940. – Tuna 4, 2006.

Lutsepp, Elo. Asunduspoliitika Eesti Vabariigis: Asundusameti tegevus 1929-1941. – Ajalooline Ajakiri 3/ 4, 2007.

Magnus, Hilda; Laigna, Karl. Põltsamaa. Tallinn 1975.

Mõtte, Johannes. Maaseadus ja maareformi teostamise määrused: nende uuemad täiendused ja muudatused ning teised tähtsamad riigi- ja eramaade kohta käivad seadused, määrused ja juhtnöörid ühes lühikeste väljavõtetega Riigikohtu administratiivosakonna otsustest kuni 1. jaanuarini 1929. a. Tartu 1929.

Oll, Ülo. Maareform ja Theodor Pool. 2. Maaseaduse teine ja kolmas lugemine ning vastuvõtmine. – Agraarteadus 1, 1995.

Pajur, Ago. *Landeswehr*’i sõja puhkemine: Eesti vaatenurk. – Tuna 2, 2009.

Palk, Paavo. Jakob Heinrich von Lilienfeld – Euroopa ühendaja Põltsamaalt. – Akadeemia 9/ 2003.

Pihlak, Jaak. Põltsamaa kihelkond ja Vabaduse Risti vennad. Viljandi Muuseumi aastaraamat. Viljandi 2006.

Pirsko, Priit. Talud päriseks: protsessi algus müüjate ja ostjate pilgu läbi. – Seltsid ja ühiskonna muutumine. Talupojaühiskonnast rahvusriigini. Artiklite kogumik. Toim. Jansen, E., Arukaevu, J. Tartu – Tallinn 1995.

Pool, Theodor. Mida peab iga kodanik maauuendusest ja selle elluviimisest teadma? Tallinn 1920.

Pool, Theodor. Maareform. – Eesti: maa, rahvas, kultuur. Tartu 1926.

Pool, Theodor. Maauuendus Eestis ja selle tulemusi. Tallinn 1936.

Päts, Konstantin. Maa-küsimus. Tallinn 1907.

Päts, Konstantin. Eestimaa Talurahwa Seaduse arendamise ülevaade. Tallinn 1911.

Raam, Villem. Põltsamaa keskaegsest kirikuhoonest. Ehitus ja Arhitektuur 3, 1970.

Richter, Adolf. *Baltische Verkehrs- und Adreßbücher I.* Livland. Riga 1909.

Rosenberg, Tiit. Lõuna-Eesti mõisate üleminekust palgatööjõu kasutamisele 1866. aasta ringküsitluste andmeil. – Eesti NSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused. 3, 1976.

Rosenberg, Tiit. *Agrarfrage und Agrarreform in Estland 1919: Ursachen, Voraussetzungen und Folgen.* – Eesti Teaduste Akadeemia toimetised. Humanitaar- ja sotsiaalteadused. 43 (3), 1994.

Rosenberg, Tiit. Eesti mõisate ajalooline ülevaade. – Eesti mõisad. Toim. Oja, T. Tallinn 1994.

Rosenberg, Tiit. Eesti 1919. aasta maareformi historiograafia. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat. 1994-1999. Tartu 2002.

- Rosenberg, Tiit.** Baltisaksa põllumehed Eesti Vabariigis ja Läänemaa 1919-1939. – Läänemaa Muuseumi Toimetised VII. 2003.
- Saarniit, Harald.** Eesti kodanluse agraarpoliitikast 1917. aastal. – Poliitika. 2, 1990.
- Saat, Joosep.** Nõukogude võim Eestis. Tallinn 1975.
- Sepp, Hendrik.** Lõuna-Eesti põllumajanduse arengu suund 1880-ndais aastais. – Eesti Teaduste Akadeemia Aastaraamat I. Tartu 1940.
- Sinberg, Toomas.** Ülevaade maakorraldusest Vabariigi esimesel aastakümnel. – Agronoomia 2, 1928.
- Uuet, Liivi.** Eesti haldusjaotus 20. sajandil. Tallinn 2002.
- Viljandimaa I.** Üldosa. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Eesti VII. Toimetis: Luha, A., Kruus, H., Kant, E., Tammekann, A. Tartu 1939.
- Waldmann, Kristjan.** Põltsamaa kihelkonna minewikust ja mälestusmärkest. Tartu? 1926.

2.3. Perioodika

Maaliit 11.10.1919
 Postimees 7.01.1906
 Postimees 10.01.1906
 Postimees 9. (22. ukj) 03.1917
 Põltsamaa Teataja 15.06.1926
 Põltsamaa Teataja 3.07.1926
 Põltsamaa Teataja 31.07.1926
 Põltsamaa Teataja 16.10.1926
 Sakala 12. (25. ukj) 04.1917
 Sakala 16.06.1919

3. Internet

www.eha.ee/labs/haldusyksused/index.php/unit/index?id=10990259
www.eki.ee/knab
www.mois.ee
www.regio.ee/kihelkonnad

Lühendid ja vanad mõõtühikud

BHO – *Baltisches Historisches Ortslexikon*

EPiM FK – Eesti Piimandusmuuseumi fotokogu

ERM Fk – Eesti Rahva Muuseumi fotokogu

TLÜ AR – Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu

ETK – Eesti Tarvitajateühisuste Keskühisus

ETöK – Eesti Tööraha Kommuun

ha – hektar

kr – kroon

MS – Maaseadus

pkrbl – puhaskasurubla

rbl – rubla

RT – Riigi Teataja

vkm – (riia) vakamaa

t – tiin

ukj – uue kalendri järgi

vkj – vana kalendri järgi

1 ha = 2,69 riia vakamaad

1 ha = 0,915 tiinu

1 puud = 16,38 kg

1 riia vakamaa (saksa k-s *Lofstelle*) = 816,3 ruutsülda

1 riia vakamaa = 0,37 ha

1 tiin = 2400 ruutsülda

1 tiin = 2,94 riia vakamaad

1 tiin = 1,0925 ha

100 tiinu = 1,0925 km²

1 verst = 1,067 km

Kaardi- ja pildiloend

1. Viljandimaa vallad 1922. aasta seisuga. Viljandi maakond. 1922. a üldrahvalugemise andmed. Vihik IX. Tallinn 1924.
2. Kamari karjamõisa hooned. Eesti Rahva Muuseumi fotokogu. ERM Fk 2248:376.
3. Kamari Piimaühingu hoone 1948. aastal (endine Kamari karjamõis). Eesti Piimandusmuuseumi fotokogu. EPiM Fk 77.
4. Taimede müük Lintsiaias (taamal endine Vana-Põltsamaa mõisa majandushoone). Eesti Rahva Muuseumi fotokogu. ERM Fk 2498:333.
5. Vana-Põltsamaa mõisa peahoone, 1920-ndate algus. Eesti Rahva Muuseumi fotokogu. ERM Fk 2496:490.

Summary

The Land Reform in Old-Põltsamaa rural municipality

The land reform that took place 93 years ago had a dramatic effect on both land ownership and land use, being the most extensive socio-economic rearrangement to take place in Estonia after it became independent. There have been no thorough general historical accounts written about the land reform either during the interwar period or in the re-independent Estonian state. There has been some scholarship pertaining to the political, economic, sociological, legal and cultural perspectives and meanings. Much less has been written on the level of county (Estonian: *maakond*; German: *Kreis*), parish (Estonian: *kihelkond*; German: *Kirchspiel*) and rural municipality (Estonian: *vald*; German: *Gemeinde*).

Focusing on the territory of one rural municipality tackling land reform gave an overview of how the manors were nationalized, who was involved with the process of nationalization, who were the ones to receive land, what kind of plans were made for the re-distribution of land and implement, later on also of remunerating the nationalizations. By taking into account all of the above while narrowing in on Old-Põltsamaa rural municipality, the changes and consequences immediately brought about by the land reform can be seen.

This Master's thesis has five chapters. The first paints a picture of land ownership and land relations in Põltsamaa parish with an emphasis on Old-Põltsamaa rural municipality and a wider focus on the Governorate of Livonia in the nineteenth century. The second chapter deals with the period immediately preceding land reform in the young Republic of Estonia as well as the nature of the reform and its realization. The third chapter introduces land reform within the context of Viljandi county, Põltsamaa parish and rural municipalities inside of it. The fourth chapter is dedicated to following the execution of the land reform in Old-Põltsamaa rural municipality in more detail and the last one nationalization of the rest of belongings – manor buildings as well as livestock, agricultural tools and machinery and their re-distribution will address. Finally, the fate of the reform as well as remunerating expropriations will be investigated.

Information about land reform in the Old-Põltsamaa rural municipality has been gathered, put in order and then presented with reference to theme and chronology against the backdrop of more general events and processes. The result of this combination is one possible image of how the young state reorganized land ownership in one rural municipality

in one county. There were nine manors (Estonian: *rüütlimõis* and *kõrvalmõis*; German: *Rittergut* and *Beigut*) owned by Baltic-German nobility and one by the Lutheran church (Estonian: *kirikumõis*; German: *Pastorat*) and different properties of Estonian Orthodox Church, which the state nationalized from 1920 until 1923. When redistributing the land, several options were available – renting the land in planned or unplanned plots to individuals, cooperatives or remained in the hands of the state.

In Old-Põltsamaa there was one manor, which in turn had five auxiliary manors (Estonian: *karjamõis*; German: *Hoflage*) with a total of more than 15 000 hectares. The manor belonged to the Gagarin family. Old-Põltsamaa manor lands were nationalized and re-distributed bit by bit with the exclusion of forests and swamps. Kamari, Alevisaare, Mõhküla and Paduveri auxiliary manors were split up in 1920 and a year later the same happened to Old-Põltsamaa main manor as well as Kuningamäe auxiliary manor. Old-Põltsamaa manor and its Kuningamäe auxiliary manor were granted help from the state (May 1920-May 1921) because of their poor condition. Firstly they got a shared ruler who was responsible for running them. Proper bookkeeping was also introduced. The unsold movable property from the three other support manors was also added onto the state-run Old-Põltsamaa manor. When all assets had been sold and the land chopped up and re-distributed, there was no longer any need for state control over the manors.

The execution of the Land reform in Old Põltsamaa rural municipality can be characterized as a smooth process, taking place in accordance with the laws. The Ministry of Agriculture was heading the execution of the reform, but on the spot it was the special council, based on the rural municipality authorities (19 members from the rural municipality council and led by the headman of the rural municipality).

The nationalized land was planned and parcelled so that it could be re-distributed. The land was first and foremost given to veterans of the War of Independence and their families without prior land, but also to former manor workers, business ventures, cooperatives and municipal institutions.

In Old-Põltsamaa, land planning took place in 1920, and in the spring of the following year 126 homesteads and plots went into private hands. The average size of these new households was a mere 20 hectares. 54 plots were given to War of Independence veterans and their families with an average of 18 hectares per plot. At first the land was available for renting, beginning with 1925 people began to buy out the properties. The land as well as other assets that were acquired through the land reform was to be paid for in instalments during a 60-year period. After re-distributing the land of a manor, its livestock,

agricultural implement and buildings also needed new owners. The Ministry of Agriculture, who organized pricing commissions to sell the property, managed the process.

Many who applied for land ended up not receiving it. The most common reasons were a shortage of land, ineligibility for the land and the fact that either the applicants or their parents already having property in another municipality. In some cases a determining factor was the applicants lack of agricultural implement, economic security or old age. The last Old-Põltsamaa estate owner Nikolai Gagarin II was also denied land with the justification that he did not have Estonian citizenship. However, compensation was paid to the descendants and widow of the last landlord for nationalizing the land.

Most of the larger plots were given to community and economic establishments. Like one of the largest of such was the plot for Pajusi vocational school and others were nationalized to a horse breeding society and to consumer cooperative. Large estates of the parish were rented out in parts to their previous owners. Former estate owners received approximately 25 hectares of land for sustaining themselves.

First and foremost the land law had a groundbreaking significance for the rural people, yet it also played a role in the development of towns and boroughs. The biggest centre of Old-Põltsamaa was Põltsamaa borough (Estonian: *alevik*; German: *Hakelwerk* or *Flecken*), where the board of rural municipality worked. The smallness of the borough was the result of its neighbours New-Põltsamaa and Old-Põltsamaa manors reluctance to sell land to the developing settlement. All of Old-Põltsamaa's plots in the borough went to the hands of the state. Later on Põltsamaa borough covered 540 hectares, 228 of which were the former property of the Old-Põltsamaa manor. As the borough was growing, it got renamed as a town (Estonian: *alev*; German: *Flecken* or *Minderstadt*) in 1920 and a city (Estonian: *linn*; German: *Stadt*) in 1926.

This thesis seeks to be a foundation for further investigations in to the topic of land reform and its consequences in the Põltsamaa area. Through an in depth investigation into how the land reform was realized on a local level, the thesis opens up new points of view to the past of the region. The current work engages with the general discourse on research pertaining to the land reform as well as complementing it in certain instances thus broadening the horizons for further treatment of the subject.

2. Kamari karjamõisa hooned.
Eesti Rahva Muuseumi fotokogu. ERM Fk 2248:376.

3. Kamari Piimaühtingu hoone 1948. aastal (endise Kamari karjamõisa hooned).
Eesti Piimandusmuuseumi fotokogu. EPiM Fk 77.

4. Taimede müük Lintsiaias (taamal endine Vana-Põltsamaa mõisa karjakastell).
Eesti Rahva Muuseumi fotokogu. ERM Fk 2498:333.

5. Vana-Põltsamaa mõisa peahoone ehk Põltsamaa loss. 1920. aastate algus.
Eesti Rahva Muuseumi fotokogu. ERM Fk 2496:490.

Lisa 2. Põltsamaa kihelkonna mõisad

Põltsamaa kirikumõis (edaspidi sulgudes saksakeelne nimetus; *Pastorat Oberpahlen*)

Adavere (*Addafer*) mõis, teateid 17. saj II poolest

- Lāti (*Lätti*, ka *Bernardshof*) karjamõis

Kaavere (*Kawershof*) mõis, eraldatud Vana-Põltsamaa mõisast 1750. aastast

- Kanavere (*Kannafer*) karjamõis
- Oe (*Oje*) karjamõis
- Pohlaka (*Pohlaka*) karjamõis

Kurista (*Kurrista*) mõis, teated 1632. aastast (põhiosas Laiuse kihelkonnas)

- Kaera (*Kaero*) karjamõis
- Reitva (*Reutwa*) karjamõis
- Viruvere (*Wirrofer*) karjamõis

Lustivere (*Lustifer*) mõis, teateid 1552. aastast

Kaliküla (*Kalliküla*) kõrvalmõis

- Ilda (*Ilda*, ka *Neu-Lustifer*) karjamõis

Pajusi (*Pajus*) mõis, rajatud 17. saj

- Eduardi (*Eduardshof*) karjamõis
- Uinvilja (*Karlswald*) karjamõis
- Luige (*Luik*, ka *Marienhof*) karjamõis
- ? (*Marienhof*) karjamõis
- Nurga (*Friedrichshof*) karjamõis
- Vabriku (*Wabriko*) karjamõis
- Vorsti (*Worsti*) karjamõis
- Küti (*Wilhelminenthal*) karjamõis

Rutikvere (*Ruttigfer*) mõis, teateid 1514. aastast

- ? (*Friedrichshof*) karjamõis
- ? (*Karlswald*) karjamõis
- Pendi (*Jürgensbach*) karjamõis

Tapiku (*Tappik*) mõis, teateid 17. saj II poolest

- Laane (*Lane*) karjamõis
- Sauka (*Sauka*) karjamõis
- Tõivere (*Toifer*) karjamõis

Uue-Põltsamaa (*Neu-Oberpahlen*) mõis, eraldatud 18. saj keskel Vana-Põltsamaa mõisast

Mällikvere (*Melligfer*) kõrvalmõis

- Kalypso (*Kalypso*) karjamõis
- Neitsi (*Jungfernhof*) karjamõis
- Pardi (*Sprenkenhof*) karjamõis

Vana-Põltsamaa (*Schloß-Oberpahlen*), rajatud 13. saj lõpul

- Alevisaare (*Alewisaar*) karjamõis
- Kamari (*Kammar*) karjamõis
- Kuningamäe (*Königsberg*) karjamõis
- Mõhküla (*Mochküll*) karjamõis
- Nõmme (*Nömmenhof*) karjamõis
- Paduvere (*Paddofer*) karjamõis
- Saare (*Sahrenhof*) karjamõis

Rosenberg, Tiit. Eesti mõisate ajalooline ülevaade. – Eesti mõisad. Toim. Oja, T. Tallinn 1994, lk 116.
Teistes allikates (BHO 1985, www.eki.ee/knab ja www.mois.ee) on mõneti teistsuguseid andmeid.

Lisa 3. Maavaldus Põltsamaa kihelkonnas enne maareformi

Tabel 1. Põltsamaa kihelkonna mõisate maavaldus 1867. aastal

Põltsamaa kihelkonna mõisad	Mõisa- ja kvoodimaad	Talumaa	Maad kokku
Kaavere	5 721	3 757	9 478
Rutikvere	8 968	1 441	10 409
Tapiku	10 237	2 867	13 104
Adavere	7 204	9 344	16 548
Kurrista	11 249	6 235	17 484
Pajusi	13 113	12 671	25 784
Vana-Põltsamaa	42 654	23 231	65 885
Kokku	99 164	59 546	158 710

Tabel 2. Talude arv ning rendisuhted 1867. aastal

Põltsamaa khk mõisad	Mõisa-ja kvoodimaal talusid	Raha-rent	Sega-rent	Teo-rent	Talumaal talusid	Raha-rent	Sega-rent	Teo-rent
Kaavere	Ei kajastu	-	-	-	32	2	17	13
Rutikvere	20	20	0	0	24	21	0	0
Tapiku	9	0	9	0	22	0	22	0
Adavere	26	3	19	4	70	3	66	1
Kurista	18	0	18	0	42	4	38	0
Pajusi	9	0	9	0	94	3	91	0
Vana-Põltsamaa	32	0	15	17	138	0	93	45
Kokku	114	23	70	21	422	33	327	59

Tabelite koostamise alus: EAA.1427.1.173, 1 – 28.

Tabel 3. Vana-Põltsamaa mõisa- ja kvoodimaa jagunemine kõlvikute kaupa ning majapidamisüksuste vahel

	Pöld	Niit	Karjamaa	Mets	Kõlbmata maa	Kokku
Mõisamaa	2 884	3 925	2 627	8 225	14 587	32 248
Kvoodimaa	2 990	3 091	1 933	367	159	8 540
Kokku	5 874	7 016	4 560	8 592	14 746	40 788
Sellest:						
Peamõis	4 110	5 549	4 073	8 257	14 602	36 591
Kuningamäe	559	345	117	-	11	1 032
Mõhküla	501	137	162	-	62	862
Kamari	342	606	64	149	55	1 216
Alevisaare	64	79	59	-	7	209
Paduvere	298	300	85	186	9	878

Tabeli koostamise alus: ERA.62.5.65a (pagineerimata)
Statistilised teatelehed Viljandimaa mõisate suuruste kohta
Suurus on antud vakamaades

**Lisa 4. Vana-Põltsamaa valla maasaajate nimekiri
ja kinnitatud krundinumbrid 2. aprillil 1921**

Maasoovija nimi	Vallanoukogu otsus iga üksiku juhtumi kohta	Krundi nr
1. Valdmann, Hans (Hansu poeg, edaspidi p või tütar t)	Maad anda kui kahe Vabadusristi kangelasele	32
2. Lippus, Johannes (Hendriku p)	Kui tasuta maasaajale	25
3. Väljapõhi, Jaan (Mihkli p)	Kui tasuta maasaajale	36
4. Ott, August (Jaani p)	Kui tasuta maasaajale	28
5. Vilt, Aleksander (Jaani p)	Kui haavatud sõdurile	64
6. Kurme, Valter (Johani p)	Kui haavatud sõdurile	23
7. Koss, Otto (Ado p)	Kui haavatud sõdurile	27
8. Kelder, August (Hansu p)	Kui haavatud sõdurile	33
9. Meister, August (Hansu p)	Kui tasuta maasaajale	26
10. Saks, August (Antoni p)	Kui tasuta maasaajale, kui haavatud sõdurile	41
11. Leppik, Mari (Jaagu t)	Kui langenud sõduri emale	56
12. Peep, Eduard (Mihkli p)	Kui eesliini sõdurile	42
13. Metsamart, Eduard (Jaani p)	Kui liini sõdurile	39
14. Heinrichson, Julius (Antoni p)	Kui langenud sõduri isale	63
15. Peterson, Hans (Kristjani p)	Kui endisele asunikule, kelle endine krunt on võetud Aleksandrikoolile	40
16. Mihelson, August (Aleksandri p)	Kui haavatud sõdurile, kes on tööjõust 70 % kaotanud	24
17. Sutt, Mihkel (Jaani p)	Kui endise asunik sõdurile, kelle endine krunt anti „Leole“ seltsile	37
18. Epro, August (Hansu p)	Kui liini sõdurile	35
19. Laur, Hans (Hansu p)	Kui haavatud sõdurile	38
20. Sirko, Aleksander (Tõnise p)	Kui liini sõdurile	34

ERA 3142.1.493, leht 28.
Vana-Põltsamaa vallanoukogu koosoleku protokoll nr 8.

Lisa 5. Vana-Põltsamaa valla ja Viljandimaa 1925. ja 1929. aasta põllumajandusliku üleskirjutuse andmed

Tabel 1. Vana-Põltsamaa valla põllumajandusliku üleskirjutuse andmed

	Vana-Põltsamaa vald	1925	1929
1.	Ostutalundid kokku (peremeeste käes)	160	161
2.	Renditalundid kokku (ostutalumaadel)	100	66
3.	Riigi (end. mõisa) renditalundid	88	138
4.	Asundustalud	122	191
5.	Palgamaatalundid	ei kajastu	10
6.	Muud talundid	21	4
7.	Kõik talundid kokku	491	570

Tabel 2. Viljandimaa põllumajandusliku üleskirjutuse andmed

	Viljandimaa	1925	1929
1.	Ostutalundid kokku (peremeeste käes)	4 235	4 310
2.	Renditalundid kokku (ostutalumaadel)	1 784	1 402
3.	Riigi (end. mõisa) renditalundid	1 355	1 277
4.	Asundustalud	2 281	2 553
5.	Palgamaatalundid	ei kajastu	338
6.	Muud talundid	1 163	608
7.	Kõik talundid kokku	10 818	10 488

1925. aasta põllumajandusliku üleskirjutuse andmed. Tallinn 1926, lk 8 ja 22.
 1929. aasta põllumajandusliku üleskirjutuse andmed. Tallinn 1930, lk 8 ja 24.

Annan Tartu Ülikoolile loa lõputöö säilitamiseks ja elektroonseks avaldamiseks ülikooli veebikeskkonna kaudu.

Kadri Tael

10.05.2013